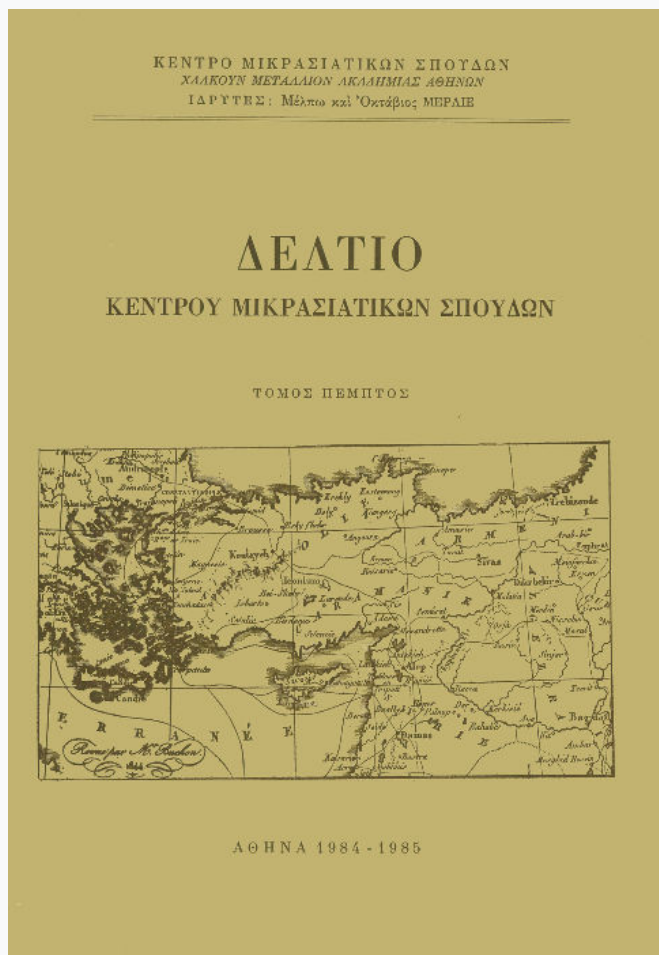

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

Η φίλεργος εταιρία της Κωνσταντινούπολης:
(1866-1876)

Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού

doi: [10.12681/deltiokms.212](https://doi.org/10.12681/deltiokms.212)

Copyright © 2015, Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ρίζου-Κουρουπού Μ. (1984). Η φίλεργος εταιρία της Κωνσταντινούπολης: (1866-1876). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 241–274. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.212>

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ (1866-1876)

Τò φαινόμενο τῆς ἰδρύσεως καὶ τῆς δραστηριοποιήσεως ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ συλλόγων¹ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα ἀστικά κέντρα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη σημαντικό γιὰ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ καὶ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ἡ ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς συνεταιριστικὲς ἰδέες ἀποτελοῦν τὶς βαθύτερες αἰτίες τοῦ φαινομένου. Βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐμφάνισή του ὅμως θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ φιλελευθεροποίηση τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸ Χάττι-Χουμαγιὺν τοῦ 1856 ἀναγνωρίζει ἴσα δικαιώματα σὲ ὅλες τὶς ἐθνότητες καί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀντικειμενικὲς του προθέσεις, εὐνοεῖ τὴν ὀργάνωση σὲ ἐθνικὴ βάση² τῶν ὑπηκόων τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους.

Παράλληλα ἡ διάδοση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνεταιριστικοῦ πνεύματος ἐπηρεάζει μιὰ μερίδα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος καὶ τὴν κινητοποιεῖ γιὰ τὴν ἰδρυση ἐταιριῶν, συλλόγων, ἀδελφοτήτων, λεσχῶν κλπ. Ἡ ἐφημερίδα τῆς Κωνσταντινούπολης *Νεολόγος*, στὴν προσπάθειά της νὰ ἐνισχύσει τὸ ρεῦμα αὐτὸ ποὺ βρίσκεται σὲ πλήρη ἐξαρση τὸ 1873, ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς ἑξῆς: «ὅτι αἱ ἀδελφότητες, οἱ σύλλογοι καὶ αἱ μετοχικαὶ ἐταιρίαι ὑπῆρξαν τὰ ὄργανα εἰς ἃ ἡ Εὐρώπη ὀφείλει κατὰ μέγα μέρος τὸ παρὸν

1. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, Ἀθῆναι 1932, σ. 190-203· Μ. Γεδεών, *Μνεία τῶν πρὸ ἑμοῦ 1800-1863-1913*, Ἀθῆναι 1936, σ. 350-351, 380-381· Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθῆνα 1982, σ. 399-402, 590-594· Ἑλλήν Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, Ὁψεις τοῦ Ἑθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880), διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 129-130· Κυριακὴ Μαμώνη, «Σωματειακὴ ὀργάνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τ. 26 (1983), σ. 63-114.

2. Kemal H. Karpat, «Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era», στὸ *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ἐκδ. Benjamin Braude and Bernard Lewis, τ. 1, 1982, σ. 141-169.

αὐτῆς μεγαλεῖον, οὐδεὶς πιστεύομεν ἀντιλέγει· [...] ἡ παρ' ἡμῖν εἰσαγωγή καὶ πολλαπλασιασμός αὐτῶν ἔσονται τὸ δραστηριώτερον μέσον πρὸς τὴν ἔθνικὴν ἡμῶν πρόοδον [...]. Ἐκτὸς τῶν γενικῶν λόγων ὑπάρχουσι διὰ τὸ ἡμέτερον ἔθνος καὶ ἰδιαίτεροι λόγοι [...] πρῶτον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔθνικὴν ἐκπαίδευσιν, δημοτικὴν τε καὶ μέσην, δέον ἐκάστη πόλιν καὶ ἐκάστη κοινότης ἀφ' ἑαυτῆς νὰ πράξῃ τὰ πάντα. Δεύτερον εἶναι ἀληθές ἡ ὅχι ὅτι ἡραιωμένον καὶ διεσπαρμένον τὸ ἔθνος ἡμῶν μόνον διὰ τῶν ἀδελφοτήτων καὶ συλλόγων καὶ ἐταιριῶν δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς ἀμοιβαίαν ἐπαφὴν [...]. Εἶναι ἀληθές ἡ ὅχι ὅτι πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ἐμπορίου ἀναγκαῖα ἡ σύστασις πιστωτικῶν ἐταιριῶν ὁμοίων ἐκείνων ποὺ ὑπάρχουν ἐν Εὐρώπῃ [...] καὶ ἐν τούτοις πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ λάθη παρ' ἡμῖν δὲν δύνανται ἢ νὰ εἶναι ἀσυγκρίτως ὀλιγώτερα, διότι ὡς ἔλεγε καὶ ὁ ἀοίδιμος Κοραΐς, πρέπει νὰ μεταγίγισωμεν καὶ οὐχὶ νὰ ἐφευρίσκωμεν»³.

Τὸ ἔτος 1861 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σταθμός γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων. Ἰδρύεται ὁ «ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος»⁴ ποὺ θὰ διαδραματίσει πρωταρχικὸ ρόλο στὴ διάσωση καὶ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας σὲ ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ συλλοβάτες τῆς κίνησης εἶναι καὶ ἐδῶ λόγοι διαμορφωμένοι στὴν Εὐρώπη, ποὺ ἐπιστρέφοντας στὴν «μεγάλην πατρίδα, τὴν Ἀνατολήν» μεταφέρουν καὶ προσαρμόζουν τὶς εὐρωπαϊκὰς ἰδέες. Παράλληλα οἱ τάσεις τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, ποὺ εἶχαν ἀποκρυσταλλωθεῖ στὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, εἶχαν ἀποβάλλει γιὰ τοὺς ὁμογενεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ἐπιθετικὸν τοὺς χαρακτήρα⁵. Ὁ *Νεολόγος* ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «Οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς πρέπει νὰ κατανοήσουν ὅτι ἡ ἀνάπτυξις αὐτῶν θὰ γίνῃ διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Οὐδεμίαν ὀπισθοβουλίαν ἔχομεν μόνον τὴν εὐγενῆ φιλοδοξίαν ὅπως ὁ ἑλληνισμὸς γένηται ἢ κολυμβήθρα τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἀνατολῆς»⁶.

Ἀνάλογος εἶναι ὁ προσανατολισμὸς καὶ παρεμφερεῖς οἱ στόχοι τῶν ἄλλων συλλόγων ποὺ ἐμφανίζονται καὶ δροῦν τὰ ἐπόμενα χρόνια μὲν ἀξιοσημεῖωτα ἀποτελέσματα. Τὸ φαινόμενο τῆς «συλλογομανίας»⁷ ἔχει σί-

3. *Νεολόγος*, ἔτ. Θ', ἀριθ. 1784, 9/21 Ἰαν. 1875.

4. Τατιάνα Σταύρου, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, Τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας τοῦ Ἀλντράτου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι 1967.

5. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, σ. 399-402. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1232, 13/25 Φεβρ. 1873: «θεωρούντων κέντρον καὶ ἀρχὴν καὶ ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν αὐτοῦ ἐποπτείαν ἐργαζομένων ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἀνατολῆς τοῦθ' ὅπερ ἐστὶν ἡ πράγματι μεγάλῃ ἰδέᾳ τοῦ ἑλλήνος...».

6. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1232, 13/25 Φεβρ. 1873.

7. Στ. Κουμανοῦδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων*, Ἀθήναι 1900, ἀνατ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1980, σ. 943.

γούρα ενδιαφέρον και, μπορεί να μελετηθεί από πολλές διαφορετικές σκοπιές. Όστόσο η μελέτη μας αυτή θα περιοριστεί σε μία και μοναδική περίπτωση ενός συλλόγου, που ήδη έχει επισημανθεί σε προηγούμενο άρθρο⁸, και που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της ιδιομορφίας των σκοπών του. Πράγματι η Φίλεργος Έταιρία, «σωματείον πρωτοφανές», είναι ο μοναδικός σύλλογος που δεν έχει φιλεκπαιδευτικό ή άλλον παρόμοιο προσανατολισμό και που θέτει ως κύριο στόχο του όχι την ίδρυση σχολείων αλλά την ενίσχυση της εργασίας.

Πώς και από ποιους ιδρύθηκε, ποιά τα ευρωπαϊκά πρότυπά του, ποιά η δράση του, και ποιές οι αιτίες της παρακμής του – αυτό θα είναι το αντικείμενο αυτής της μελέτης.

Η Κωνσταντινούπολη στά μέσα του 19ου αιώνα είναι μία πόλη με ένα εκατομμύριο περίπου κατοίκους. Το ελληνικό στοιχείο εκτιμάται σε 230.000 κατοίκους⁹ και κατέχει εξαιρετική θέση και στην κοινωνική ιεραρχία της Κωνσταντινούπολης¹⁰. Οι Έλληνες ελέγχουν το εμπόριο από την Κωνσταντινούπολη μέχρι το Δούναβη και από το Βόσπορο μέχρι την Τραπεζούντα όπως αναφέρει και η γαλλική *Έφημερίς των Συζητήσεων*¹¹. Από τις 40 ιδιωτικές τράπεζες, δώδεκα ανήκουν σε Έλληνες, δώδεκα σε Αρμένιους, πέντε σε Ευρωπαίους¹². Σε σύνολο τριάντα τεσσάρων

8. Μ. Κουρουπό, «Βιβλιογραφία εντύπων των Μικρασιατικών Ίδρυμάτων και Συλλόγων 1846-1922», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.*, τ. 3, 1982, σ. 149-183.

9. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*, τ. Γ', Αθήναι 1869, σ. 296· Α. Synvet, *Les Grecs de l' Empire Ottoman*, Κωνσταντινούπολη 1878, σ. 3· Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish relations 1918-1974*, Αθήνα 1983, σ. 49-51· Zafer Toprak, «La population d' Istanbul, dans les premières années de la République», *Collection Turcica II, Travaux et Recherches en Turquie*, Louvain 1982, σ. 64.

10. Αλέξης Αλεξανδρής, «Οί Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας 1850-1922», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τ. 23 (1980), σ. 365-404.

11. Πληροφορία της εφημερίδας *Βυζαντίς*, έτ. ΙΒ', αριθ. 1192, 8 Μαρτ. 1877.

12. Roderic H. Davison, «The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire», στο *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, εκδ. Benjamin Braude and Bernard Lewis, τ. 1, 1982, σ. 325· Charles Issawi, «The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century», *ό.π.*, σ. 262-263· Θάνος Βερέμης-Κώστας Κωστής, *Η Έθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα 1984, σ. 35.

χρηματιστών του Γαλατά, οί δεκαοκτώ είναι Έλληνες, έξι είναι Έβραίοι και πέντε Αρμένιοι. Και ό κρατικός μηχανισμός στελεχώνεται κυρίως από Έλληνες Όθωμανούς ύπήκοους¹³. Ανώτεροι ύπάλληλοι, διπλωμάτες, επιστήμονες και λόγιοι είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία Έλληνες έμπορούμενοι από δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα ίδεωδ και συμπεριφορής¹⁴. Από αυτές τις τάξεις προέρχονται και οί ιδρυτές της Φιλέργου Έταιρίας καθώς έπίσης και εκείνοι που θα στηρίξουν άργότερα την κίνηση και θα άγωνιστούν για την έπιτυχία του σκοπού της. Από τους βασικούς συντελεστές¹⁵ άξιζει νά αναφέρουμε τους έξης: Ι. Α. Βρετός, δημοσιογράφος, συντάκτης του *Νεολόγου*. Β. Σαρακιώτης, γιατρός, μέλος του Μικτού Έθνικού Συμβουλίου, βουλευτής Κωνσταντινουπόλεως τό 1878, ύποδιευθυντής τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη. Κ. Ανθόπουλος, γεροϋσιαστής και Γενικός Είσαγγελέας του Κράτους, μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου Δικαιοσύνης, μέλος του Μικτού Έθνικού Συμβουλίου, Γενικός Διοικητής Κρήτης, πρέσβυς της Τουρκίας στο Λονδίνο. Auguste de Castro, τραπεζίτης. Γεώργιος Ζαρίφης, τραπεζίτης, σύμβουλος του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄. Χρηστάκης Ζωγράφος, τραπεζίτης, οικονομικός σύμβουλος του σουλτάνου Μουράτ Ε΄. Σπυρίδων Μαυρογένης, άρχίατρος του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, καθηγητής της Ίατρικης Σχολής, γεροϋσιαστής της Όθωμανικής Βουλής. Περικλής Πορτοκάλλης, έμπορος. Κλεάνθης Σκαλιέρης, πρόεδρος της Τεκτονικής Στοάς *Πρόδος*, φίλος του σουλτάνου Μουράτ Ε΄, έπίσης τέκτονα (όργανωσε μυστικές όργανώσεις στο Παρίσι για την έπαναφορά του φιλελεύθερου σουλτάνου Μουράτ Ε΄). Ιωάννης Τανταλίδης, συντάκτης της έφημερίδας *Βυζαντίς*, διευθυντής του Πατριαρχικού Τυπογραφείου και της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*. Γεώργιος Χασιώτης, εκπαιδευτικός.

Ό ιδρυτικός Κανονισμός του 1866, που έκπονείται από τους Γαβριήλ Σοφοκλή, Αλέξανδρο Ίσμουρίδη, Γεώργιο Μωυσιάδη, Ι. Α. Βρετό και Χαρίλ. Καλαϊσάκη άναφέρει:

«Η Φίλεργος Έταιρία, συνισταμένη έκ μελών οίασδήποτε έθνότητος, φύλου ή θρησκεύματος, προτίθεται νά χορηγή τά μέσα της έργασίας προς

13. Richard Clogg, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», στο *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, έκδ. Benjamin Braude and Bernard Lewis, τ. 1, 1982, σ. 196.

14. Roderic H. Davison, «The Millets as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire», ό.π., σ. 329.

15. Στοιχεία για τη ζωή και τη δράση των προσώπων αυτών άντλούμε από τόν πακτωλό των είδήσεων που περνούν στους τόμους του «έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου» και στην έργογραφία του Μ. Γεδεών.

τοὺς χρήζοντας καὶ νὰ διευκολύνῃ τὸ καθ' ἑαυτὴν τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἐργασίας. Πρὸς ἐπιτυχίαν δὲ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐργάζεται κατὰ τὸ ἐξῆς πρόγραμμα:

1. Προμηθεύει πρὸς πάντα ἄπορον τεχνίτην, ἄνευ διακρίσεως θρησκευματος, φύλου καὶ ἐθνότητος, τὰ τῆς τέχνης αὐτοῦ ἐργαλεῖα τῇ συστάσει δύο μελῶν τῆς Ἑταιρίας καὶ τῇ ἐγγυήσει δύο ἀτόμων.

2. Εἰς ἐνδεεῖς βιομηχάνους, ἀναλόγως τῶν δυνάμεών της, παρέχει τὸ ἀναγκαῖον ὑλικόν, κατὰ τὴν ἐν τῷ πρώτῳ ἄρθρῳ διατύπωσιν.

3. Εἰς πτωχὰς οἰκογενεῖας, γνωρίζουσας χειροτεχνήματα, ραπτικὴν κλπ. χορηγεῖ τῇ συστάσει δύο μελῶν, τὸ ἀπαιτούμενον ὑλικόν.

4. Εἰς ἀπόρους οἰκογενειάρχας, οὐδεμίαν τέχνην γνωρίζοντας, ὥς καὶ εἰς τοὺς οὐδὲν πόρον ἔχοντας πρὸς συντήρησιν ἑαυτῶν χορηγεῖ βιοποριστικόν τι μέσον κατὰ τὴν ἐν τῷ πρώτῳ ἄρθρῳ διατύπωσιν.

5. Εἰς τοὺς μετερχομένους τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀμαξηλάτου, πορθμέως καὶ τὰ τοιαῦτα, χορηγεῖ ἐν ἀνάγκῃ τὰ μέσα τοῦ ἐξασκεῖν τὸ ἐπάγγελμά των κατὰ τὴν ἐν τῷ πρώτῳ ἄρθρῳ διατύπωσιν.

6. Τέκνα ἀπόρων οἰκογενειῶν ἑκατέρου τῶν φύλων φροντίζει ἵνα μανθάνωσι τέχνην τινὰ, λαμβάνουσα τὰ πρὸς τοῦτο κατάλληλα μέσα.

7. Χρόνου προϊόντος ἡ Ἑταιρία θέλει ἀνοίξει καταστήματα ἐν οἷς θέλει φροντίζει νὰ διδάσκωνται τέχναι ἀφορῶσαι τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς κοινωνίας.

8. Ἡ Ἑταιρία ἐνεργεῖ πᾶν τὸ ἐφικτὸν αὐτῇ πρὸς περιστολὴν τῆς ἐπαιτείας, προμηθεύουσα εἴτε ἐργασίαν, εἴτε βιοποριστικόν τι μέσον πρὸς τοὺς προφασιζομένους ὅτι δῆθεν ἐλλείψει ἐργασίας καταφεύγουσιν εἰς τὴν ἐπαιτείαν.

9. Ἐν γένει ἡ Ἑταιρία ἐρχεται, τὸ ἐπ' αὐτὴν, πρὸς βοήθειαν παντὸς τοῦ ἔχοντος τὴν διάθεσιν νὰ ἐργάζεται. Ἐπομένως οὐδένα ἐλεεῖ, πρὸς οὐδένα χαρίζει, ἀλλὰ χορηγεῖ πάντοτε ἐπὶ ἐπιστροφῇ»¹⁶.

Ἀπὸ τίς ἰδρυτικὲς ἀρχὲς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ μετέπειτα ἄρθρα ποὺ δημοσίευσαν σὲ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρίας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τίς ἐτήσιες ἐκθέσεις –ἀπολογισμοὺς πεπραγμένων– μποροῦμε νὰ συνάγουμε τίς ἰδεολογικὲς καὶ θεωρητικὲς βάσεις στὶς ὁποῖες στηρίχτηκαν οἱ ἐμπνευστὲς καὶ ὑποστηρικτὲς τῆς κίνησεως.

Ἡ βασικὴ ἰδέα ποὺ διαπνέει ὅλες τίς διακηρύξεις τῆς Ἑταιρίας εἶναι ἡ ἀνεξίθρησκέα, ἡ ἁρμονικὴ συνεργασία τῶν διαφόρων ἐθνότητων, ὁ διεθνικὸς χαρακτήρας τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους, ἄρα ἡ κοινὴ μοῖρα καὶ τὸ

16. Ἀρμονία, ἔτ. Γ', ἀριθ. 224, 26 Ἀπρ. 1866.

κοινό συμφέρον όλων των υπηκόων. 'Εκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ Κανονισμοῦ ποὺ μὲ ἔμφαση ἐπιμένει «ἀνευ διακρίσεως θρησκευματος, φύλου καὶ ἐθνότητος» ἡ ἴδια δήλωση ἐπανερχεται, διακηρύσσεται καὶ ἀναπτύσσεται σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας ποὺ λειτουργήσε ἡ 'Εταιρία: «'Η 'Εταιρία μακρὰν φυλετικῶν καὶ θρησκευτικῶν διακρίσεων, δὲν ἔλαβε ὑπ' ὄψιν ἢ μόνον τὸν πάσχοντα ἄνθρωπον»¹⁷. «'Ο ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος εἰς οἰανδήποτε φυλὴν καὶ ἂν ἀνήκη, εἰς οἰανδήποτε καὶ ἂν ἀνήκη ἐθνότητα. Τί σημαίνει ἂν ὁ πάσχων εἶναι λευκὸς ἢ μαῦρος, ἢ χαλκόχρους, ἂν εἶναι τῆς καυκασίας, τῆς αἰθιοπικῆς ἢ τῆς μογγολικῆς φυλῆς, ἂν εἶναι χριστιανός, μουσουλμάνος ἢ Ἰουδαῖος, ἂν Ἕλλην, ἢ γάλλος ἢ ὀθωμανός»¹⁸. 'Ακόμη χαρακτηριστικότερο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τῆς 'Εκθεσῆς τοῦ 1873 ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἰδεολογικὴ μεταβολὴ τῶν τελευταίων ἐτῶν καὶ στὸ νέο προσανατολισμὸ τοῦ 'Οθωμανικοῦ κράτους: «Πρὸ δέκα περίπου ἐτῶν οἱ τὴν 'Ανατολὴν οἰκοῦντες, τόσον ἐπηρεάζοντο ὑπὸ τῶν παλαιῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν, ὥστε πᾶς ὁ ἄλλον θρησκείαν πρεσβεύων, ἢ εἰς ἄλλην φυλὴν ἢ ἐθνότητα ἀνήκων, ἐθεωρεῖτο πολέμιος καὶ ἐπὶζήμιος εἰς τὰ συμφέροντα τῶν κατ' ἰδίαν κοινοτήτων· πνεῦμα δὲ ἀδελφότητος, πνεῦμα συνεργασίας οὐδαμῶς ἠκούετο. Καὶ ὅμως πάντες ἀδελφοὶ καὶ συμπολίται εἴμεθα, τὴν αὐτὴν κατοικοῦμεν πατρίδα, καὶ στενότατα διὰ τῶν αὐτῶν ἀμοιβαίων συμφερόντων συνδεόμεθα. [...] 'Εάν ἅπαντες ἐδεικνύομεν τὰς αὐτὰς προθέσεις, ἃς ἡ σεβαστὴ ἡμῶν κυβέρνησις ἀπὸ τινων ἐτῶν δραστηρίως ἐπιδιώκει, ἠθέλομεν ἀπαλλαγῇ τῆς διαμάχης ταύτης καὶ καταστήσει τὴν ὥραϊαν 'Ανατολὴν, τὴν κοινὴν ταύτην πατρίδα ἡμῶν ἐστὶν πολιτισμοῦ καὶ εὐδαιμονίας»¹⁹.

'Η δευτέρη βασικὴ ἰδέα ἡ ὁποία καὶ κυριαρχεῖ σὲ ὅλα τὰ κείμενα τῆς 'Εταιρίας εἶναι «'Η ἐργασία, βᾶσις πάσης βελτιώσεως καὶ προόδου», ἐπιγραμματικὴ διατύπωση ἀκόμη πῶς κατηγορηματικὴ καὶ ἀπὸ τὸ γνωστὸ «'Εργασία, πηγὴ καὶ βᾶσις παντὸς πλούτου» τοῦ Adam Smith. Τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς 'Εταιρίας φαίνονται νὰ ἔχουν μία θρησκευτικοῦ σχεδὸν τύπου λατρεῖα τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς πανάκεια ἐναντίον σὲ ὅλα τὰ κακὰ τῆς κοινωνίας: «Εἶναι πασίγνωστον ὅτι ἡ κυριώτερη πηγὴ τῶν ἐν ταῖς κοινωνίαις παρεκτροπῶν, ἥτοι τῆς κοινωνικῆς διαφθορᾶς εἶναι ἡ ἄργια. [...] 'Η ἀνάπτυξις τῆς ἐργασίας ἐπέσυρεν ἀπὸ τινος τὴν προσοχὴν καὶ τῆς ἡμετέρας κοινωνίας [...] 'Η Φίλεργος

17. *Ἀρμονία*, ἔτ. Δ', ἀριθ. 471, 9 Μαρτίου 1867.

18. *Νεολόγος*, ἔτ. Δ', ἀριθ. 590, 29 'Ιαν./10 Φεβρ. 1870.

19. *Φίλεργος 'Εταιρία*. *Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1872-73 ἐργασιῶν ὑποβληθεῖσα τῇ Ζ' ἐτησίᾳ Γενικῇ Συνελεύσει τὴν 6/18 Μαΐου 1873*, 'Εν Κωνσταντινουπόλει 1873, σ. 6-7.

Ἑταιρία οὐδόλως ἔλεεῖ ἀλλὰ χορηγοῦσα τὰ πρὸς ἐργασίαν μέσα καὶ διευκολύνουσα τῷ ἔνδεεϊ τίθησιν οὕτως εἰπεῖν συμβόλαιον μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς κοινωνίας, καθιστῶσα αὐτὸν κύριον καὶ δημιουργὸν τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ τύχης»²⁰. Δὲν εἶναι ὁμῶς μόνον ἡ φτώχεια, ἡ ἐπαιτεία καὶ ἡ ληστεία ποὺ βρίσκονται σὲ ἰδιαίτερη ἔξαρση καὶ ποὺ ἀνησυχοῦν τοὺς παράγοντες τῆς Ἑταιρίας. Εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου τῆς διατάραξης τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας ὅταν οἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ πλουσίων καὶ φτωχῶν ἐντείνονται: «Ἐκπαίδευσις καὶ ἐργασία εἰσιν αἱ κλεῖδες, δι' ὧν λυθῇσονται τὰ ἀνησυχούντα τοὺς φιλοσόφους καὶ οἰκονομολόγους μεγάλα κοινωνικά προβλήματα, εἰσὶ τὰ δραστικώτερα ἀλεξιτήρια κατὰ τῶν κινδύνων, δι' ὧν ἐπαπειλοῦσι τὴν κοινωνίαν αἱ ὑποσκάπτουσαι ταύτην ἀνατρεπτικαὶ ἀρχαὶ τῶν λεγομένων κοινοκτημονικῶν συστημάτων καὶ αἱ πρὸς ἐπικράτησιν αὐτῶν ἐργαζόμεναι διεθνεῖς καὶ πολυμελεῖς Ἑταιρίαι»²¹.

Ὁ τρίτος ἰδεολογικὸς ἄξονας τῆς Ἑταιρίας ἀφορᾷ στὸ συνεταιριστικὸ πνεῦμα. Οἱ ἰδρυτὲς καὶ ὑποστηρικτὲς τῆς κίνησης γνωρίζουν τὰ ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκὰ κινήματα καὶ προσπαθοῦν νὰ εἰσάγουν τὸ πνεῦμα τους καὶ νὰ προσαρμόσουν τὴ μεθοδολογία τους στὶς συνθήκες τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ συχνὴ ἀναφορὰ στὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα δείχνει πῶς ἡ κίνηση εἶναι συνειδητὴ: «Εἰς οὐδένα σήμερον εἶναι ἄγνωστα τὰ ἀποτελέσματα τοῦ συνεταιρισμοῦ δι' οὗ αἱ δυσχερέστεραι τῶν ἐπιχειρήσεων πραγματοποιοῦνται μετὰ θαυμαστῆς εὐκολίας»²². «Πολλὰ μέλη ἀρνοῦνται τὴν συνδρομὴν ἐπὶ τῇ ἀδικαιολογήτῳ προφάσει ὅτι δὲν βλέπουσιν ἀποτελέσματα, ὥς εἰ τὰ ὀλίγα μέλη ἅτινα φροντίζουν περὶ τῆς προαγωγῆς τῆς Ἑταιρίας ταύτης ὧφειλον νὰ καταστήσωσιν αὐτὴν μείζονα ἔχουσα κεφάλαια τοῦ Mont-de-Pitié τῶν Παρισίων καὶ εὐεργετικωτέραν καὶ αὐτοῦ τοῦ Peabody»²³. Οἱ παράγοντες τῆς Ἑταιρίας ἔχουν ἐπίσης συνείδηση ὅτι ἡ κίνησή τους ἀπέχει ἀκόμη πολὺ ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπά της: «τὸ συλλογικὸν πνεῦμα εἰσχωρήσαν πρό τινων ἐτῶν καὶ παρ' ἡμῖν θέλει ἐντὸς βραχείους χρόνου εἰσαγάγει καὶ τὸν ἀληθινὸν συνεταιρισμὸν ἂν τὰ μέχρι τοῦδε γιγνόμενα λάβωσι στερεὰς βάσεις καὶ θεμέλια»²⁴.

Ἀπὸ πολὺ νωρὶς (1869) ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπόψεις ποὺ προοπτικὰ θὰ

20. Ἀρμονία, ἔτ. Δ', ἀριθ. 471, 9 Μαρτίου 1867.

21. Φίλεργος Ἑταιρία. Ἐκθεαὶς τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1873-74 ἐργασιῶν ὑποβληθεῖσα τῇ Ἡ' ἐτησίᾳ Γενικῇ Συνελεύσει τὴν 19/31 Μαΐου 1874, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875, σ. 16.

22. Ἀρμονία, ἔτ. Δ', ἀριθ. 471, 9 Μαρτ. 1867.

23. Νεολόγος, ἔτ. Δ', ἀριθ. 557, 5 Νοεμβρ. 1869.

24. Νεολόγος, ἔτ. ΣΤ', ἀριθ. 1038, 15/27 Ἰουν. 1872.

όδηγούσαν την Έταιρία στη μετατροπή της σε δανειστική τράπεζα ευρωπαϊκού τύπου: «Η Έταιρία κατώρθωσε να θέση τὰς πρώτας βάσεις αποθεματικού κεφαλαίου ὅπερ δύναται ν' ἀποβῇ εἰς τὸ μέλλον μεγάλη δανειστικὴ Τράπεζα»²⁵. Θὰ δοῦμε ἀργότερα πὼς οἱ ἀπόψεις αὐτές, πού ἐνισχύθηκαν ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1872 καὶ πού ἔδωσαν ἓνα καινούργιο προσανατολισμὸ καὶ μιὰ νέα δυναμικὴ στὴν Έταιρία, δὲν στάθηκε δυνατό νὰ εὐοδωθοῦν γιὰ ἀντικειμενικοὺς καὶ ὑποκειμενικοὺς λόγους.

Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐν συντομίᾳ ποιὰ ἦταν ἡ προέλευση καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ συνεταιριστικοῦ κινήματος στὴν Εὐρώπη καὶ ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία, καὶ ποιὸς ὁ ἀπόηχός του στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Μὲ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, καὶ τὸ νόμο τοῦ 1791, ἡ ἐργασία ἀπελευθερώνεται: «πᾶς τις εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐξασκῇ ὁποῖαν τέχνην, ἐργασίαν ἢ ἐπάγγελμα θέλῃ». Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας, τὴν ἐξέλιξη τῆς βιομηχανίας καὶ τὴν εἰσοδο τῶν μηχανῶν στὴν παραγωγή, νέα τεράστια προβλήματα ἀναφαίνονται. Ἡ συγκέντρωση τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, ἡ ἀλματώδης πληθυσμιακὴ αὐξηση τῶν πόλεων, ἡ ἀνεργία καὶ οἱ οἰκονομικὲς κρίσεις δημιουργοῦν μιὰ νέα τάξη φτωχῶν, «τὴν νέα φτώχεια» ὅπως ὀνομάζεται, πού ἡ κοινωνία προσπαθεῖ ν' ἀντιμετωπίσει μὲ διάφορα μέτρα. Ἡ ἐπὶ κληση τῆς φιλάνθρωπίας καὶ τῆς ἐλεημοσύνης δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἐξισορρόπηση τῶν οἰκονομικῶν διαφορῶν. Τὸ μόνο μέσο γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῆς φτώχειας, κατὰ τοὺς πρώτους σοσιαλιστὲς καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὸν Saint-Simon, εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ συνεταιρισμοῦ. Δημιουργοῦνται δύο μορφὲς συνεταιριστικῶν ἰδρυμάτων: οἱ συνεταιρισμοὶ ἀμοιβαίας βοήθειας καὶ οἱ Τράπεζες τοῦ Λαοῦ. Ἡ κύρια προϋπόθεση καὶ γιὰ τὰ δύο ἰδρύματα εἶναι ὁ σχηματισμὸς ἐταιρικοῦ κεφαλαίου. Ἐνῶ ὁμως οἱ θεωρητικὲς βάσεις εἶχαν θεθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, χρειάστηκε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848, στὴ Γαλλία, γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ ἡ πλήρης ἐλευθερία γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἐταιριῶν ἀλληλοβοηθειᾶς, συνεταιρισμῶν παντὸς τύπου, τραπεζῶν κλπ. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ Γαλλία ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1850 νὰ θεραπεύει τὶς κοινωνικὲς ἀνισότητες καὶ νὰ καλύπτει μὲ ἄλλατα τὴν καθυστέρηση τῆς οἰκονομίας της.

Οἱ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ τὰ συναφῆ φαινόμενα μοιάζει νὰ ἀπασχολοῦν ἰδιαίτερα ὀρισμένους κύκλους στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὰ ἔτη 1864-1865 ὁ Α. Α. Σοῦτσος,

25. *Νεολόγος*, ἔτ. Δ', ἀριθ. 557, 5 Νοεμβρ. 1869.

26. *Πανδώρα*, 15 Ὀκτ. 1864, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 350, σ. 348-356· *Πανδώρα*, 1 Δεκ.

ιδρυτικό μέλος της 'Εταιρίας των Φίλων του Λαού, σὲ ἄρθρα του στὸ περιοδικὸ *Πανδώρα*²⁶ περιγράφει τὰ φαινόμενα αὐτά. Ὁ Α. Α. Σοῦτσος, ἐκτὸς ἀπὸ μία σύντομη ἱστορικὴ τοποθέτηση μὲ ἀναφορὲς στὸν Adam Smith, περιγράφει μὲ σαφήνεια τοὺς δύο βασικοὺς τύπους συνεταιριστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τὸν τρόπο λειτουργίας τους. Δίνει ἐπίσης συγκεκριμένα παραδείγματα ἀπὸ τὴ Γαλλία, τὴν Ἀγγλία, τὴν Ὀλλανδία, τὴ Γερμανία καὶ σχολιάζει κριτικὰ τὰ θετικὰ καὶ τὰ ἀρνητικὰ τῆς κάθε περίπτωσης. Δὲν παραλείπει ἐπίσης νὰ ὑπενθυμίσει πὼς ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας περνáει μέσα ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν συντεχνιῶν.

Τὸ πρόβλημα τῶν παλιῶν καὶ πανίσχυρων συντεχνιῶν εἶναι ἀκόμη σοβαρότερο στὸ ὅριο τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου δὲν ἔχουν ὠριμάσει οἱ κοινωνικὲς συνθήκες γιὰ τὴν πλήρη ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας καὶ τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη καὶ ὅπου τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα ἐξακολουθεῖ νὰ προασπίζεται τὴν παλιὰ τάξη πραγμάτων: «Ἐκλείπουσι καθήμεραν ἓν πρὸς ἓν τὰ γεραρά, τὰ κοινωφελῆ, τὰ χριστιανικὰ ταῦτα (ἐσνάφια) ὑπὸ τὴν καινοτόμον ἰσοπέδωσιν τῆς μόδας καὶ τῆς ἀτομικότητος καὶ τὸν πιθηκισμόν τῆς Εὐρώπης, περὶ ὃν ἐπτόηται ἡ λεγομένη νέα γενεά, ἀληθῶς νέα! διότι καὶ αὐτὴ δὲν ἤξεύρει πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ ὑπάγει»²⁷. Ἀντίθετα, τὰ πρὸ προοδευτικὰ πνεύματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχουν ἀπὸ πολὺ νωρὶς συλλάβει τὰ μηνύματα τοῦ καιροῦ. Τὰ δύο ἀποσπάσματα τῆς ἐφημερίδας *Ἀρμονία* ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι ὄχι μόνον χαρακτηριστικὰ ἀλλὰ καὶ προφητικά: «Πλοῦτος τῶν ἐθνῶν ἡ βιομηχανία καὶ ἡ γεωργία. [...] Ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ εὐρίσκεται εἰσέτι ὑπολανθάνον. [...] Πλήθος τῶν μικρῶν σαράφηδων, βακάλιδων, κρεωπωλῶν, καπνοπωλῶν, κυβευτηρίων, ὕδατοπωλῶν, ὑπηρετῶν καὶ παντοειδῶν κλεπτῶν. [...] Μετ' ὀλίγον ἂν τὸ συνεταιρικὸν πνεῦμα δὲν ἀναστηθῇ μεταξὺ ἡμῶν, θέλομεν εὐρεθῇ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπαιτήσωμεν παρὰ τῶν ξένων καὶ αὐτὸν τὸν ἄερα ὃν ἀναπνέομεν, διότι ὁ ἄῃρ ἓν μέσῳ τοῦ ὁποίου ζῶμεν θὰ γίνῃ ἀκριβός»²⁸. «Καὶ πλουσίων ὁμοεθνῶν εὐμοιροῦμεν, καὶ βαθυπλούτων δὲν στερούμεθα· οὐδ' αὐτοῦ τοῦ λαοῦ μας ἡ λεγομένη πενία εἶναι τόσον ἀξιολύπητος ὅσον ἀξιοδάκρυτος εἶναι ἡ πτωχεία ἄλλων λαῶν· οὐχ ἥττον ὁμως ἔχομεν πένητας· ἀλλὰ τοὺς πλουσίους μας ἀπασχολεῖ ἰδίως τὸ ἐμπόριον, καὶ μόνον τὸ ἐμπόριον. Ἀλλὰ μὴ ἐκτὸς τοῦ ἐμπορίου δὲν ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ἐπιχειρήσεις ἀσφαλέστεραι καὶ μὲ κέρδη θετικά· μὴ ἡ διὰ τῶν συνεταιρισμῶν σύστασις ἐργοστασίων καὶ βιομηχανικῶν κατα-

1864, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 353, σ. 424-431· *Πανδώρα*, 1 Ἰαν. 1865, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 355, σ. 475-481.

27. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, ὁ.π., σ. 418-419.

28. *Ἀρμονία*, ἔτ. Γ', ἀριθ. 204, 16 Μαρτ. 1866.

στημάτων δὲν ἔχει τὸ διπλοῦν πλεονέκτημα τῆς τε ἀσφαλείας καὶ τοῦ πλούτου;»²⁹

Καὶ ἡ ἱδρυση λοιπὸν τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας (1866) εἶναι ἀποτέλεσμα συγκεκριμένων ἀναγκῶν ποὺ ἐπιβάλλουν νέους προβληματισμοὺς καὶ νέες μεθόδους ἀντιμετώπισης τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Ἀλλωστε τὴν ἴδια ἐποχὴ ἱδρύονται στὴν Ἀθῆνα πέντε σωματεῖα παρόμοια μὲ τὴν Φιλέργου Ἑταιρία: ἡ Αὐτοβοήθεια, ἡ Ἐνωσις τῶν τιμίων ἐργατῶν, ἡ Κοινότης Ἀμαρουσίου καὶ ἡ Σύναξις τῶν Πρεσβυτέρων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῶν σκοπῶν αὐτῶν τῶν Ἑταιριῶν μ' ἐκείνους τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας: «Ἐχουσai σκοπὸν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὕλικῆς εὐημερίας, τὴν τήρησιν τῆς προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὴν βελτίωσιν τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τοῦ λαοῦ· βάσιν δὲ τὴν διὰ μικρῶν συνεισφορῶν κατάρτισιν χρηματικῶν κεφαλαίων ἅτινα νὰ χρησιμεύωσιν εἰς δάνεια ἐπὶ εὐτελεῖ τόκῳ πρὸς τοὺς ἑταίρους, εἰς βοήθειαν τῶν ἀσθενούντων, πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ εἰς ἀπονομὴν μερίσματος πρὸς τοὺς μετόχους. [...] Ἡ Ἐνωσις τῶν τιμίων τεχνιτῶν ἔχει καὶ ἕτερον σκοπὸν ἄξιον νὰ μνημονευθῇ ἰδιαίτερος, τὴν βελτίωσιν τῶν τρόπων τῆς βιομηχανίας»³⁰.

Ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρίας διακρίνεται σὲ δύο περιόδους: ἀπὸ τὸ 1866 ἕως τὸ 1872 καὶ ἀπὸ τὸ 1872 ἕως τὸ 1876. Ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, τὸ 1872 ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἑταιρίας, διότι τὸ ἔτος αὐτὸ ἀποφασίζεται ἡ ἀλλαγὴ τοῦ κανονισμοῦ καὶ ἀποτολμᾶται μία δειλὴ ἐπέκταση τῆς δραστηριότητάς της στὸν ἐπενδυτικὸ τομέα.

Ἀς ἐπανέλθουμε ὁμως στὴν πρώτη περίοδο ὅπου τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρίας περιορίζεται στὸ δανεισμὸ συγκεκριμένων ἀτόμων-ἐπαγγελματιῶν. Οἱ πίνακες ποὺ ἀκολουθοῦν δείχνουν καθαρὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς δραστηριότητάς της:

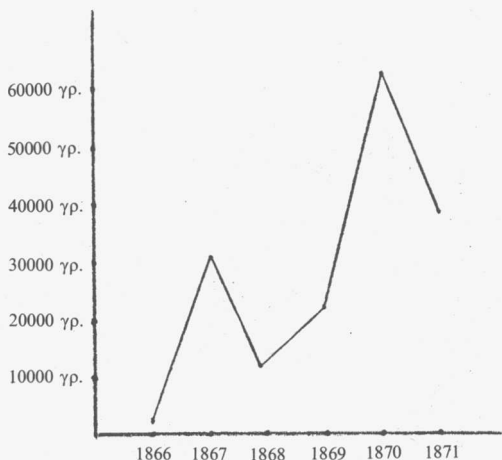
ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΕΤΗΣΙΟ ΠΟΣΟ ΔΑΝΕΙΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΕΤΙΑΣ 1866-1871

1866 :	1.280 γρ.	1869 :	22.091 γρ.
1867 :	31.345 γρ.	1870 :	62.720 γρ.
1868 :	11.042 γρ.	1871 :	38.500 γρ.

29. *Ἀρμονία*, ἔτ. Α', ἀριθ. 26, 17 Ἰουν. 1864.

30. *Πανδώρα*, 1 Ὀκτ. 1870, τ. ΚΑ', φυλλάδιον 493, σ. 305.

Όπως παρατηρούμε και από τὸ διάγραμμα τοῦ Πίν. I, ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρίας παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο· αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀστάθεια τῶν ἐσόδων τῆς, ποὺ προέρχονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς συνδρομὲς τῶν μελῶν τῆς. Ἡ ἐξαιρετικὴ ἄνοδος ποὺ παρατηρεῖται τὸ 1870 (συνολικὸ διατεθὲν ποσὸ 62.720 γρ.) ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ Ἑταιρία, τὸν Μάρτιο τοῦ 1870, προκειμένου νὰ ἐνισχύσει τὰ οἰκονομικά τῆς, ἀποφασίζει τὴ διοργάνωση ἐνὸς μεγάλου χοροῦ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Χουσνὴ πασᾶ, ἀρχηγοῦ τῆς ἀστυνομίας, τοῦ Γ. Ζαρίφη καὶ τοῦ Χρηστάκη Ζωγράφου. Ὁ χορὸς αὐτὸς ἀπέφερε στὴν Ἑταιρία τὸ ποσὸ τῶν 31.645 γρσιών. Ποιοὶ εἶναι ὅμως οἱ δανειζόμενοι καὶ πόσα χρήματα δανεῖζονται; Ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε ἀναλυτικοὺς καταλόγους γιὰ κάθε χρόνο ξεχωριστὰ θὰ ἀρκεστοῦμε σὲ δύο συνολικοὺς ἀπολογισμοὺς, τῆς τριετίας 1866 ἕως καὶ 1868 καὶ τῆς ἐξαετίας 1866 ἕως καὶ 1871, ὅπως ἐμφανίζονται στοὺς Πίνακες II καὶ III.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΤΡΙΕΤΙΑΣ 1866-67-68

Ἀριθμὸς βοηθηθέντων : 70 ἄτομα

Συνολικὸ διαθέσιμο ποσὸ : 43.630 γρ.

Μέσος ὁρος δανείου κατὰ κεφαλὴ : 623 γρ.

Ἐπαγγέλματα :

Κουντουράδες	20 ³¹	Πλύντρια	1
Καϊκτσηδες	7	Ράπτρια	1
Παντοπῶλαι	4	Πράτρια	1
Μαραγκοὶ	2	Διάφορα ἐπιτηδεύματα	27

Θρησκείματα ἢ Ἐθνότητες :

Ἑλληνες	46
Ἀρμένιοι	8
Ὀθωμανοὶ	4
Λυτικοὶ	9
Ἰουδαῖοι	3

ΠΙΝΑΚΑΣ III

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΕΞΑΕΤΙΑΣ
1866 ΕΩΣ ΚΑΙ 1871

Ἀριθμὸς βοηθηθέντων : 203 ἄτομα

Συνολικὸ διαθέσιμο ποσὸ : 166.978 γρ.

Μέσος ὁρος δανείου κατὰ κεφαλὴ : 822 γρ.

Ἐπαγγέλματα :

Κουρεῖς	Ἀμαξουργοὶ
Φωτογράφοι	Βιβλιοδέται
Μουσικοὶ	Βιβλιοπῶλαι
Ὑποδηματοποιοὶ	Ξυλουργοὶ
Κηπουροὶ	Λεπτουργοὶ
Μεταπράται	Χρυσοπῶλαι
Ράπται	Χρυσοχόοι
Ὀπωροπῶλαι	Ὀρνιθοπῶλαι
Ἀλιεῖς	Καπνοπῶλαι κλπ.
Πορθημεῖς	

Θρησκείματα ἢ Ἐθνότητες :

Ἀρμένιοι	14
Γάλλοι καὶ Ἴταλοι	16
Τούρκοι	11
Ἰουδαῖοι	8
Πολῶνοι	2
Βούλγαροι	5
Αἰθίοπες	1
Ἑλληνες	146

31. Κουντουράς: ὑποδηματοποιός.

Ὁ συνολικὸς ἀπολογισμὸς τοῦ 1866-1871 δὲν ἀναφέρει ἀναλυτικὰ τὸν ἀκριβὴ ἀριθμὸ τῶν εὐεργετηθέντων ἀπὸ κάθε ἐπάγγελμα. Ὁ Πίνακας IV ποὺ ἀκολουθεῖ δείχνει τὴν κατανομὴ τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας ἀπὸ μέρους τῆς Ἑταιρίας σὲ 154 ἄτομα ποὺ ἀνήκουν σὲ 48 ἐπαγγέλματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ 154 ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΕΥΕΡΓΕΤΗΘΕΝ-
ΤΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΕΤΙΑΣ

(ἐπὶ συνόλου 203)

Ὑποδηματοποιοὶ	34	Πετσᾶς	1
Μεταπράται	17	Σομπατζῆς	1
Καϊκτοῆδες ³²	10	Ἀμαξηλάτης	1
Καπνοπῶλαι	8	Ἑνοικιαστὴς ἱππῶν	1
Ράπται	9	Ταμβακοπώλης	1
Ράπτριαι	2	Τζιμπουκτοῆς	1
Καφεπῶλαι	6	Ψαῤῃς	1
Βιβλιοδέται	4	Σιδερωταὶ φεσίων	2
Παντοπῶλαι	5	Μάγειροι	2
Κηπουροὶ	3	Μανάβηδες	2
Κουρεῖς	3	Λεπτουργὸς	1
Φερμελετζίδες ³³	2	Βιβλιοπώλης	1
Χρυσοχόοι	2	Γεμενιτζίδες ³⁵	2
Ἀρτοπῶλαι	2	Πλύστρα	1
Τακουνάδες	3	Συρμακέσης ³⁶	1
Πριονισταὶ	3	Κερεστετζῆς ³⁷	1
Κατασκευασταὶ		Λιθογράφος	1
καλεμκαιριῶν ³⁴	2	Μελανοκατασκευαστὴς	1
Μαραγκοὶ	4	Πτηνοπώλης	1

32. Οἱ καϊκτοῆδες τὸ 1853 ἀνέρχονται σὲ 25.000· βλ. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, ὁ.π., σ. 422.

33. Φερμελετζῆς: τεχνίτης χρυσοποικίλων σακακιῶν.

34. Κατασκευαστὴς καλεμκαιριῶν: κατασκευαστὴς σταμπωτῶν μαντηλιῶν.

35. Γεμενιτζῆς: τεχνίτης ἐλαφροῦ παπουτσιοῦ ποὺ φοριέται ἀπὸ χωρικοὺς.

36. Συρμακέσης: εἰδικὸς τεχνίτης ποὺ κεντάει μὲ χρυσὸ ἢ ἀργυρὸ σύρμα ἐνδυμασίες ἢ ὑφάσματα.

37. Κερεστετζῆς: ξυλουργός.

Λουκουμτζής	1	Μπιλιετσή ³⁹	1
Βουτσάς ³⁸	1	Κατασκευαστής άντλιών	1
Κιβωτοποιός	1	Λαμπατζής	1
Φωτογράφος	1	Καλουπτής	1
Πασιτισιέρης	1	Σαράτσης ⁴⁰	1
Κλειδοκυμβαλο- κατασκευαστής	1	Όπωροπώλης	1

Τέλος, μπορούμε να παρατηρήσουμε πώς η δραστηριότητα της Έταιρίας –όπως συνάγεται από τους Πίν. Ι, ΙΙ, και ΙΙΙ– παρουσιάζει μία σημαντική αύξηση στη διάρκεια της δεύτερης τριετίας. Πιο συγκεκριμένα, το συνολικό διατεθέν ποσό της πρώτης τριετίας ανέρχεται σε 43.630 γρ., ενώ το ίδιο ποσό της δεύτερης τριετίας είναι σχεδόν τριπλάσιο, δηλαδή 123.348 γρόσια. Σημαντική αύξηση παρουσιάζει και ο αριθμός των εδεργετηθέντων: 70 έπαγγελματίες στη διάρκεια της πρώτης τριετίας, 133 έπαγγελματίες στη διάρκεια της δεύτερης τριετίας.

Όστόσο οι υπεύθυνοι της Έταιρίας δεν είναι ικανοποιημένοι από την ανάπτυξη της. Κρίνουν πώς ο αριθμός των μελών είναι περιορισμένος και το κεφάλαιο μικρό. Περιορισμένος είναι επίσης και ο αριθμός των επαγγελματιών που ζήτησαν και έλαβαν βοήθεια από την Έταιρία. Οι υπεύθυνοι προσπαθούν να βρουν τα αίτια της περιορισμένης απήχησης που είχε ή κίνηση στον λαό της Κωνσταντινούπολης και αναζητούν τις λύσεις που θα όδηγήσουν σταδιακά την Έταιρία στο να διαδραματίσει τον ρόλο που όραματίζονται οι έμπνευστές της. Έτσι τον Απρίλιο του 1872 άποφασίζουν την ψήφιση νέου Κανονισμού, αποβλέποντας κυρίως στην απλούστευση των διαδικασιών, πράγμα που θα επέτρεπε την επέκταση των δραστηριοτήτων της Έταιρίας και στον τομέα της ενίσχυσης της βιομηχανίας. Η κριτική της προηγούμενης φάσης και τα επιχειρήματα που όδηγησαν στην αναδιτύπωση των στόχων και των προθέσεων περιέχονται διεξοδικά σ' ένα άρθρο του *Νεολόγου*⁴¹ και επαναλαμβάνονται με

38. Βουτσάς: βαρελοποιός.

39. Μπιλιετσή: άκονιστής μαχαιριών.

40. Σαράτσης: σελλοποιός· γενικά περί έπαγγελματών βλ. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, ό.π. σ. 413-427.

41. *Νεολόγος*, έτ. ΣΤ', άριθ. 1038, 15/27 Ιουν. 1872 και άριθ. 1041, 19 Ιουν./ 1 Ιουλ. 1872.

μεγαλύτερη σαφήνεια στὸν ἀπολογισμό τοῦ 1872-73 ποὺ συντάξε ὁ Β. Σαρακιώτης.

Τὸ ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ *Νεολόγου* περιγράφει λεπτομερῶς τὴ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρίας στὴ διάρκεια τῆς ἐξαετίας, μὲ ὀνόματα εὐεργετῶν καὶ φίλων, μὲ ἀναφορὲς στὶς σχέσεις τῆς Ἑταιρίας μὲ ἄλλους συλλόγους, μὲ ἰδιαίτερη μνεία τῆς συμβολῆς τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς *Πρόδος* στὸ ἔργο τῆς Ἑταιρίας, μὲ οἰκονομικὰ στοιχεῖα κλπ., καὶ παρέχει πολλὰ πληροφορίες γιὰ τὶς καινοτομίες τοῦ νέου Κανονισμοῦ. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἑξῆς:

Ὁ σκοπὸς τῆς Ἑταιρίας δὲν δηλώνεται ἀναλυτικὰ ὅπως στὸ προηγούμενο καταστατικὸ ἀλλὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ γενικὲς ἀρχές: «Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φίλεργος Ἑταιρία προτίθεται ἀμέσως τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ὑλικὴν συνδρομὴν τῶν ἀπόρων ἐργατῶν ἄνευ διακρίσεως φύλου, θρησκευματος ἢ ἐθνότητος, ἐμμέσως δὲ τὴν διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐργασίας ἐξάλειψιν τῶν καταμαστιζόντων τοὺς ἡμετέρους συμπολίτας δεινοπαθημάτων, παρέχει αὐτοῖς αἰτοῦσιν ἀτόκως καὶ ἐπὶ ἐπιστροφῇ ποσὸν τι χρηματικὸν ἢ τὸ ἰσότιμον τούτων εἰς ὄργανα χρησιμεύοντα πρὸς ἐξάσκησιν τῆς ἐργασίας αὐτῶν»⁴².

Στὸ ἄρθρο 2 δηλώνεται ὅτι ἡ Ἑταιρία «θέλει μεριμνήσει πρὸς μείζον ἐπέκτασιν τῶν ἐργασιῶν».

Σύμφωνα μὲ τὸν παλιὸ Κανονισμὸ ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν μελῶν ἔπρεπε νὰ συνέρχεται δεκαοχτὼ φορὲς τὸ χρόνο. Ὅμως ἓνα τέτοιο ὄργανο εἶναι δύσκαμπο καὶ ἀναποτελεσματικὸ, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποτεθεῖ πὼς ξεπερνᾷ εὐκόλα τὸ πρόβλημα τῆς ἀπαρτίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, στὸ νέο Κανονισμὸ ὅλες οἱ εὐθύνες ἐναποτίθενται στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο, ἐνῶ προβλέπονται μόνον τέσσερις Γενικὲς Συνελεύσεις τὸ χρόνο. Μέχρι τώρα τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ συλλέγει πληροφορίες γιὰ ὅσους ὑπέβαλλαν αἰτήσεις γιὰ βοήθεια στὴν Ἑταιρία. Αὐτὸ ἦταν δύσκολο νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ καὶ ἡ Γ.Σ. ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐγκρίνει τὴν αἴτηση ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τόσα μέλη. Τώρα ὀρίζεται διμελὲς ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὶς αἰτήσεις, γιὰ τὴ συλλογὴ πληροφοριῶν καὶ γιὰ ὁ,τιδήποτε ἄλλο ἀφορᾷ τὸν ἐνδιαφερόμενο.

Προσλαμβάνεται ὑπάλληλος μὲ μισθὸ ποὺ συλλέγει τακτικὰ τὶς συνδρομὰς τῶν μελῶν καὶ τὰ χρεωλύσια. Ὡς ἐτήσιος μισθὸς τοῦ ὑπαλλήλου ὀρίζεται τὸ ποσὸ τῶν 7.200 γροσιῶν.

Ἡ σφραγίδα τῆς Ἑταιρίας συμπληρώνεται μὲ τὸ *Ἀεργίη δνείδος*.

42. Κανονισμὸς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλέργου Ἑταιρίας, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1872, σ. 3.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι ο Κανονισμός γίνεται λιγότερο γραφειοκρατικός, απλούστερος και πρακτικότερος.

Τέλος, σημασία έχει να δούμε πώς ο συντάκτης του άρθρου κατανοεί την ανάγκη επέκτασης της δραστηριότητας της 'Εταιρίας: «'Εννοῶ ὅτι πρέπει νά ἰδρυθῇ τῆς Φιλέργου 'Εταιρίας ἐργοστάσιόν τι ἐν ᾧ αἱ τε ἀφορῶσαι τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς κοινωνίας τέχνηαι νά διδάσκωνται, νά ἐργάζωνται δ' ἐπὶ μισθῷ ἄποροι καὶ ἐνδεεῖς ἐργάται μὴ δυνάμενοι διὰ τοῦ ποσοῦ, ὅπερ λαμβάνουσι, σπουδαῖόν τι νά ἐπιχειρήσωσι. [...] "Ἄς μὴ φανῇ δ' ἀδύνατος ἡ πραγματοποιήσις τῆς ἰδέας ταύτης" ἀρκεῖ πλειοτέρα ἐνέργεια καὶ κανονικωτέρα ἐργασία ἵνα μέσα ἐξευρεθῶσιν. Γινώσκετε ὅτι ἅπασαι αἱ συντεχνίαι ἔχουσι τοὺς αὐτῶν πρωτομάστορας, ἀπολαμβάνοντας τῆς ὑπολήψεως τῶν ἐργατῶν καὶ ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἡμῶν κυβερνήσεως ὄντας ἀνεγνωρισμένους. [...] Μετὰ τῶν πρωτομαστόρων τούτων δέον νά συνδεθῇ ἡ 'Εταιρία· δέον νά δοθῇ αὐτοῖς νά ἐννοήσωσιν ὅτι διὰ τοιοῦτου συνασπισμοῦ ὠφελιμώτεροι θὰ φανῶσι τοῖς συντεχνίταις αὐτῶν. Καὶ δὲν θέλουσι μὲν ἀπολέσαι τὴν αὐτῶν ἐνέργειαν ἐπὶ τῶν κατ' ἰδίαν ἐργασιῶν, ἀλλὰ μέλη τῆς 'Εταιρίας γινόμενοι καὶ ἄλλους ὑποδεικνύοντες ἐκ τῆς ἐργατικῆς τάξεως, καὶ εἰς τὰς αἰτήσεις θέλουσιν εὐκολύνει ἡμᾶς καὶ εἰς τὴν ἐπέκτασιν τοῦ σκοποῦ τῆς 'Εταιρίας καὶ εἰς τὴν ἐξεύρεσιν πόρων. Τοιαύτη τις ἦτο καὶ ἡ ἀρχικὴ πρόθεσις τῶν ἰδρυτῶν, ὡς ἠδυνήθην νά εἰκάσω ἐκ τῶν πρώτων τῆς 'Εταιρίας ἐργασιῶν, ἀλλ' ἄγνωθόν διὰ τὸ τοιοῦτον δὲν ἐπεδιώχθη μέχρι τοῦ νῦν»⁴³. Ἡ τάση τοῦ ὑποδηλωμένου ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ άρθρου θὰ προσέγγιζε πιθανὸν τὴν 'Εταιρία στὸ μοντέλο τῶν συνεταιρισμῶν «ἀμοιβαίας βοηθείας». Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀκολουθήθηκε στὴν πράξη, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔθετε τίς βάσεις μιᾶς πιστωτικῆς τράπεζας μὲ ἐπενδυτικὴ δραστηριότητα. Πρὶν περιγράψουμε τὴ νέα αὐτὴ δραστηριότητα, ἃς δοῦμε πῶς ὁ Β. Σαρακιώτης στὸν ἀπολογισμὸ τοῦ 1872/73 αἰτιολογεῖ τὴ νέα τάση: «Δὲν πρέπει, κύριοι, ν' ἀρνηθῶμεν, ὅτι τὸ πρὶν ὁ κύκλος τῶν ἐργασιῶν ἡμῶν ἦτο περιορισμένος· τὰ μέλη τ' ἀπαρτίζοντα τὴν 'Εταιρίαν, δυστυχῶς ὀλίγα, καὶ ἐξ αὐτῆς ἔτι τῆς μεσαίας τάξεως [...] ὁ λαός, τὸ ἀληθὲς καὶ ἀκράδαντον τοῦτο στήριγμα τῶν κοινωνιῶν, ὡς ἐκ τῆς θέσεως ἐν ἣ εὐρίσκεται, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως μέσων, ἐλάχιστον ἔλαβε μέρος εἰς τὰς ἡμετέρας ἐργασίας· καὶ ὁμως ὑπὲρ τοῦ πενομένου τούτου, ἀλλ' ἐργατικοῦ καὶ τιμίου λαοῦ, ἐυσυστήθη ἡ 'Εταιρία αὕτη»⁴⁴. «Μέχρι πρὸ ὀλίγου αἱ ἐνέργειαι τῆς ἡμετέρας 'Εταιρίας περιεστρέφοντο εἰς τὸ νά παρέχῃ παντὶ τῷ αἰτοῦντι τὰ μέσα πρὸς ἐργασίαν,

43. *Νεολόγος*, ἔτ. ΣΤ', ἀριθ. 1041, 19 Ἰουν./ 1 Ἰουλ. 1872.

44. *Φίλεργος 'Εταιρία*. *Ἐκθεσις 1872-73*, ὁ.π., σ. 18.

νομίζουσα, και δικαίως, ότι εις τὰ πρῶτα αὐτῆς βήματα οὕτως ἔπρεπε νὰ βαδίσῃ. [...] Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπὸ τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας προστατευομένων ἴσως δὲν εἶναι ἴσος τῶν παρ' ἄλλων σωματοίων ὁποσδήποτε ὑποστηριζομένων, ἐν τοῦτοις κατὰ τὸ λήγον ἔτος, ἐνεκαινιάσθη καὶ ἕτερος τρόπος ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ὑποστηρίξεως, διὰ προστασίας ἢ ἰδρύσεως ἐργοστασιῶν, περιορισμένων μὲν πρὸς τὸ παρόν, ἀλλὰ δυναμένων εἰς τὸ μέλλον νὰ λάβωσιν ἀρκετὴν ἑκτασιν, κατὰ τὰ μέσα ἅπερ μέλλομεν νὰ διαθέσωμεν»⁴⁵.

Ἔτσι τὸ 1872 ἐγκαινιάζονται δύο νέες δραστηριότητες: ἡ συνεργασία τῆς Ἑταιρίας μ' ἓναν ἐργοστασιάρχην γιὰ τὴν ἰδρυση ὑποδηματοποιείου καὶ ἡ συνεργασία τῆς μὲ τὸ καθεκλοποιεῖο τοῦ Τηλεμάχου Ταχμιντζή. Οἱ ὅροι πού διέπουν τὴν συνεργασία τῆς Ἑταιρίας μὲ τὸν ἐργοστασιάρχην τοῦ ὑποδηματοποιείου συνοψίζονται στὰ ἑξῆς:

Ἡ Ἑταιρία δὲν καταβάλλει χρήματα ὡς κεφάλαια ἢ ὡς συνδρομή. Προσφέρει μόνον τὴν ἠθικὴ τῆς ὑποστήριξη – πράγμα πού ἐμμέσως μεταφράζεται σὲ παροχὴ κεφαλαίου, γιὰ τὴν ἐξασφαλίζει ἰκανὴ πελατεία. Ἡ Ἑταιρία ἐπίσης, μέσω μιᾶς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἀσκεῖ τὸν διαχειριστικὸν ἔλεγχον τῶν βιβλίων τοῦ ὑποδηματοποιείου. Ὁ βιομήχανος ὀφείλει: α) νὰ δέχεται ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ ἐργατῶν ἀπὸ τὴν Ἑταιρίαν καὶ νὰ τοὺς ἀμείβει κανονικά· β) νὰ χορηγεῖ τὸ 10% τοῦ καθαροῦ κέρδους στὴν Ἑταιρίαν· γ) νὰ φέρει τὸν τίτλον τῆς Ἑταιρίας στὸ κατάστημα πού βρίσκεται στὸ Passage Crépin, στὸ Σταυροδρόμι. Μετὰ τὴ λήξιν τοῦ συμβολαίου, πού εἶναι ἐτήσιο, ἡ Ἑταιρία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα νὰ τὸ παρατείνει, νὰ τὸ τροποποιήσῃ ἢ καὶ νὰ τὸ καταργήσῃ. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἐκθεσὴ τοῦ 1872/73, κατὰ τὴν πρώτη ἐξαμηνία τὸ κέρδος τῆς Ἑταιρίας ἀνέρχεται σὲ 12.000 γρ. Τὸ ὑποδηματοποιεῖο ἀπασχολεῖ 22 ἐργάτες καὶ 3 ἐργάτριες. Μερικοὶ μάλιστα ἀρχιτεχνίτες μετέχουν στὰ κέρδη τοῦ ἐργοστασίου.

Ὑποθέτουμε πὼς ἀνάλογη πρέπει νὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς Ἑταιρίας μὲ τὸ καθεκλοποιεῖο τοῦ Τηλεμάχου Ταχμιντζή – οἱ ὅροι τοῦ συμβολαίου δὲν ἀναφέρονται στὴν ἔκθεσιν τοῦ 1872/73. Ἀντίθετα ἀναφέρεται ἡ θετικὴ ἐντύπωση πού ἀπεκόμισε ὁ πρόεδρος τῆς Ἑταιρίας Β. Σαρακιάτης ὅταν τὸ 1872 ἐπισκέφθηκε τὸ καθεκλοποιεῖο συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Auguste de Castro, μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, καὶ ἀπὸ τὸν Ι. Α. Βρετό, Γενικὸ Γραμματεὰ τῆς Ἑταιρίας. Ἡ ἐπίσκεψις αὐτὴ περιγράφεται μὲ ἀκόμη γλαφυρότερον τρόπο στὸν *Νεολόγο*⁴⁶. Οἱ ἐπισκέπτες ἐντυπωσιάζονται ἀπὸ

45. Φιλέργος Ἑταιρία. Ἐκθεσίς 1872-73, ὁ.π., σ. 10.

46. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1184, 23 Δεκ./ 4᾽ Ιαν. 1873: «Ἐκεῖ παρέστη εἰς θέαμα γνωστὸν μὲν ἐν Εὐρώπῃ, ἄγνωστον ὁμῶς εἰς τὴν ἡμετέραν πρωτεύουσαν [...]. Τὸ

τὸ τριώροφο κτίριο, ἀπὸ τὶς ἀτμοκίνητες μηχανές, ἀπὸ τοὺς 200 ἐργάτες «ἐκατέρων τῶν φύλων καὶ πάσης φυλῆς, θρησκείας καὶ ἐθνότητος», ἀπὸ τὸ μισθὸ τῶν ἐργατῶν – μιὰ καλὴ ἐργάτρια μπορεῖ νὰ κερδίσει γύρω στὰ 500 γρ. τὸ μήνα, ποσὸ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ μέσο ἐργατικὸ μηνιατικὸ τῆς ἐποχῆς⁴⁷.

Ὡστόσο οἱ πρῶτες δυσκολίες ἀναφαίνονται ἤδη, καὶ ἀναφέρονται τόσο στὴν Ἑκθεσὴ τοῦ 1872/73 ὅσο καὶ στὸν *Νεολόγο*. Γιὰ τὸ καθεκλοποιεῖο ὑπάρχει ἀνάγκη πρόσθετου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καὶ πιδ συγκεκριμένα 200 γυναικῶν. Παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τῆς Ἑταιρίας καὶ τὶς ἐκκλήσεις τῆς στὴν Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα τῶν Κυριῶν νὰ ἐνεργοποιηθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῇ, κανένα ἀποτέλεσμα δὲν ἐπιτυγχάνεται. Πῶς ὁμως ἐξηγεῖται ἡ ἔλλειψη ἐργατριῶν σὲ μιὰ πόλη μὲ τόσους κατοίκους, μὲ τόση φτώχεια, μὲ τόσους ζητιάνους, μικροπωλητές, χαμαῖλιδες⁴⁸ κλπ.; Μιὰ πρώτη πρόχειρη ἐξήγηση ποὺ δίνεται ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους, ὅτι τὸ ἐργοστάσιο βρίσκεται μακριά, δὲν ἱκανοποιεῖ. Οἱ βαθύτερες αἰτίες βρίσκονται ἄλλοι, ὅπως πολὺ σωστὰ διατυπώνεται στὴν Ἑκθεσὴ: «Τὸ ἐν Εὐρώπῃ συνηθέστατον τοῦτο εἶδος τῆς συνεργασίας καὶ συμβιώσεως [ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν], πρῶτον ἥδη σχεδὸν εἰσαγόμενον ἐνταῦθα ἀπαντᾷ βεβαίως οὐ μικρὰς δυσχερείας ἐνεκα τῆς διαφορᾶς τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῆς ἐργατικῆς τάξεως πρὸς τὰ ἐν Εὐρώπῃ ἐπικρατοῦντα»⁴⁹.

Αὐτὲς οἱ πρῶτες δυσκολίες ἀνησυχοῦν σίγουρα τοὺς ὑπεύθυνους τῆς

ἐργοστάσιον εὐρὺ, λιθόκτιστον καὶ τριώροφον οἰκοδόμημα ὕψους εἰς παραλίαν. Ἐργάζονται περὶ τοὺς 200 ἐκατέρων τῶν φύλων καὶ πάσης φυλῆς, θρησκείας καὶ ἐθνότητος. Ἐν τῷ ἴσογειῳ χρησιμώτατον βοηθὸν τὸν παντοδύναμον ἀτμὸν ἔχοντες 40 περίπου ἐργάται ἀσχολοῦνται εἰς τὰς προκαταρκτικὰς ἐργασίας, ἐδῶ ὑπερμεγέθους μηχανικὸς πρίων ἐν διαστήματι ὀλίγων λεπτῶν κόβει κορμὸν [...] Εἰς τὴν δευτέραν ὀροφὴν 60 ἐργάται ἀσχολοῦνται εἰς τὴν ροκάνισιν, στίλβωσιν [...] Παῖδες ὀκτὼ ἕως 12 ἐτῶν, ἔφηβοι, νέοι, ἄνδρες καὶ σχεδὸν γέροντες, πάντες ἐργάζονται μετὰ ζήλου [...] Ἀλλὰ τὸ ὀφαιότερον θέαμα εἰς τὴν τρίτην ὀροφὴν. Ἐνταῦθα ὑπὲρ τὰ 100 κοράσια καὶ ταῦτα πάσης φυλῆς, θρησκείας καὶ ἐθνότητος ἀσχολοῦνται εἰς τὸ πλέξιμον τῶν ψιθίνων τῶν καθεκλῶν καθισμάτων. Διὰ τὴν ψιθίσιν ἐκάστης καθέκλας ἀμοιβὴν 4 1/2 γρόσια, μιὰ καλὴ ἐργάτρια δύναται νὰ ψιθώσῃ καθ' ἑκάστην 4 καθέκλας.

47. Stefanos Yerasimos, *Azgelismislik Surecinde Türkiye, B'. Tanzimattan I. Dünya Savasina, Gözlem yayınları*. Κωνσταντινούπολη 1976² (Turquie: Le processus d'un sous-développement), σ. 932 (ἡμερομίσθιο ἀνειδίκευτου ἐργάτη 2-3 γρ., εἰδικευμένου 3-4 γρ., ὥρες ἐργασίας μέχρι 16).

48. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, ὁ.π., σ. 421-426.

49. Φίλεργος Ἑταιρία. Ἑκθεσις 1872-73, ὁ.π., σ. 20.

Ἑταιρίας, δὲν κάμπτουν ὁμως τὸ φρόνημά τους ποὺ στηρίζεται στὴ βαθιὰ πεποίθηση ὅτι βρίσκονται πιά στὸ σωστὸ δρόμο. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ τελευταία παράγραφος τοῦ *Νεολόγου*, ποὺ ἀποτελεῖ σχεδὸν πολιτικὸ λόγο μὲ προφητικὰς προεκτάσεις: «Καθῆκον πάσης κυβερνήσεως ἡ ἐμψύχωσις καὶ διὰ παντὸς μέσου ὑποστήριξις τῆς ἐγγχωρίου βιομηχανίας καὶ ἡ ἐν παντὶ σθένει προσπάθεια ὅπως ἐπέλθῃ ἰσορροπία μεταξὺ τῶν προϊόντων εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς· δυστυχῶς ὁμως ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν τὰ πάντα ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰσάγονται χωρὶς ἡ ἐλαχίστη νὰ γίνηται ἐξαγωγή τὸ δὲ χεῖριστον παρέχοντες τὴν πρώτην ὕλην ἀκατέργαστον, λαμβάνομεν αὐτὴν κατηργασμένην εἰς ὑπερόγκους τιμὰς [...] οἱ πόροι τοῦ κράτους διὰ τοῦ τρόπου τούτου βαθμηδὸν ἐξαντλοῦνται, ὁ χρυσὸς μεταβαίνει ποταμηδὸν εἰς τὰ τῶν ξένων βαλάντια, τῶν ξένων οἵτινες ὡς βδέλλαι ἐκμυζῶσι τὸ αἷμα ἡμῶν ἄχρις οὗ ἀφομοιώσωσιν ἡμᾶς ὡς σκελετούς [...]. Ἡ κυβερνήσις πρέπει νὰ βοηθήσῃ τὴν βιομηχανίαν διὰ τῆς παροχῆς προστασίας καὶ ὑποστηρίξεως [...] Διττὸν ὄφελος· ὁ μὲν χρυσὸς, ἀντὶ ἀνεπιστρεπτὶ νὰ μεταβιβάζεται εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, διαμένει καὶ κυκλοφορεῖ, ὁ δὲ λαὸς ἠθικοποιεῖται διὰ τῆς ἐργασίας»⁵⁰.

Ὡστόσο οἱ ἐκκλήσεις τῶν ὑπευθύνων τῆς Ἑταιρίας, παρὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ *Νεολόγου*, δὲν φαίνεται νὰ εἰσακούονται ἀπὸ κανένα. Οἱ προσδοκίαι τους καὶ οἱ ἐλπίδες τους γρήγορα διαψεύδονται. Ἀντὶ νὰ πετύχουν τὴν ἐπέκτασι τῆς δραστηριότητος τῆς Ἑταιρίας καὶ σὲ ἄλλες βιομηχανίες⁵¹—ὕπῃρχε ἤδη σχέδιο γιὰ κατάστημα γυναικείων ἐνδυμάτων⁵²—γρήγορα ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἤδη ὑπάρχουσες. Οἱ ἀκριβεῖς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἐγκαταλείφθηκε τὸ ὑποδηματοποιεῖο τῆς Ἑταιρίας καὶ τὸ καθεκλοποιεῖο τοῦ Ταχμιντζή δὲν εἶναι γνωστές. Μποροῦν ὁμως νὰ σκιαγραφηθοῦν ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐκτεταμένη καὶ ἐμπεριστατωμένη Ἐκθεσὴ τοῦ 1874. Ὁ Β. Σαρακιώτης, στὸ λόγο του ὡς πρόεδρος τῆς Ἑταιρίας, σπεύδει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ δηλώσῃ πὼς ἡ μικρὴ σχετικὰ ἀνάπτυξη τοῦ σωματείου, στὰ ὀκτὼ χρόνια ζωῆς του, ἦταν προβλεπόμενη, ἂν κανεῖς λάβῃ ὑπόψη τὸ πνευματικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Συνεχίζοντας, ἀφοῦ ἔχει ἀναλύσει καὶ ὑποστηρίζει μὲ ἐμφαση τὴν ἰδέα τῆς Ἀνατολῆς «τὸ μῆλον τοῦτο τῆς ἔριδος τοῦ κόσμου, ἡ ἐστία τῶν φώτων καὶ τοῦ

50. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1194, 23 Δεκ./ 4'Ἰαν. 1873.

51. Γιὰ τὸν ὅρο βιομηχανία βλ. Γιώργος Δερτιλῆς, *Τὸ ζήτημα τῶν Τραπεζῶν (1871-1873)*, Ἀθήνα 1980, σ. 50-51, καὶ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάστασι καὶ ἡ Ἑλλάδα 1832-1871», *Ὁ Πολίτης*, 12, Ἀθήνα, Αὐγ.-Σεπτ. 1977, σ. 38-39, σμμ. 3.

52. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1209, 16/28 Ἰαν. 1873.

πολιτισμού, θέλει καταπλήξει αὐτὸν καὶ δείξει ὑπερῆφάνως ὅτι μεγαλε-
πήβολος ἰδέα, ἰδέα ἀδελφοποιήσεως τῶν ἐθνῶν, δύναται κάλλιστα νὰ
καρποφορήσῃ»⁵³, ἀποφαίνεται ὅτι οἱ στόχοι τῆς Ἑταιρίας δὲν πρέπει νὰ
θεωροῦνται ἀκατόρθωτοι. Ἐξηγεῖ ὁμως πὼς τὸ 1873 ὑπῆρξε «ἀτυχὲς διὰ
τὸ ἐμπόριον καὶ τὰς ἐπιχειρήσεις» λόγῳ τῆς γενικότερης οἰκονομικῆς
κρίσης καὶ τοῦ ἐξαιρετικὰ δύσκολου χειμῶνα. Οἱ αἰτίες αὐτὲς προκάλε-
σαν ἀλματώδη αὐξηση τῶν αἰτήσεων γιὰ δάνεια, ποὺ ὑποβλήθηκαν στὴν
Ἑταιρία, καὶ ὁ πρόεδρος ἐκφράζει τὴν ὀδύνη του γιὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ
Σωματείου ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες ὄλων. Φθάνοντας στὸ ζήτημα
τῆς ἰδρύσεως καὶ ὑποστήριξης τῶν ἐργοστασίων, ποὺ μὲ τόσες ἐλπίδες ξε-
κίνησαν τὸ 1872, ὁ Β. Σαρακιώτης ἀναγγέλλει τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρή-
ματος. Συγκεκριμένα γιὰ τὸ ὑποδηματοποιεῖο λέγει τὰ ἑξῆς: «Δυστυχῶς
ὁμως, εἴτε διότι οἱ τοῦ ἐπαγγέλματος τούτου ἐργάται εἰς διάφορα τῆς πό-
λεως μέρη διεσπαρμένοι καὶ μακρὰν τῆς κατοικίας αὐτῶν δὲν δύνανται νὰ
συνέλθωσιν ἐπὶ τὸ αὐτό, καὶ τὸ κυριώτατον δὲ πάντων, ὅτι πρὸς τὰ τοι-
αῦτα ἔργα, μεγάλα ἀπαιτοῦνται κεφάλαια, ὧν ἡ ἡμετέρα Ἑταιρία στερεῖ-
ται, ἀπέτυχε τὸ μέσον τοῦτο, ἐνῶ κατὰ χιλιάδας ἂν ἠρίθμει τὰ μέλη αὐ-
τῆς, εὐτελοῦς οὔσης τῆς ἐτησίας συνδρομῆς, ἤθελεν ἴσως ἔχει ἄλλως τὸ
πρᾶγμα»⁵⁴.

Φαίνεται λοιπὸν νὰ γίνεται ὀλοένα καὶ πιὸ σαφὲς γιὰ τοὺς ὑπεύθυνους
τῆς Ἑταιρίας ὅτι ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς δραστηρι-
ότητάς της στὸν τομέα τῆς βιομηχανίας εἶναι ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαίου.
Εἶναι ἀναγκαῖο, ἐπίσης, οἱ πλούσιοι ν' ἀντιληφθοῦν τὴ σημασία τῆς
Ἑταιρίας καὶ γιὰ τὸ δικό τους συμφέρον: «Ἐχομεν μέσα ἄπειρα, ἅπερ
δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅπως δι' αὐτῶν οἱ πλούσιοι τῆς ἡμετέρας
χώρας τὰς πραγματικὰς ἀνάγκας εὐρόντες καλλιεργήσωσι τὴν τῶν ἐργο-
στασίων καὶ βιομηχανικῶν καταστημάτων ἰδέαν, ἐν ἣ συγκεντρώντες
βραχίονας τοσούτων γενναίων τῆς ἐργασίας προμάχων καὶ ὑπὲρ ἑαυτῶν
θὰ πράξωσι τὰ συμφέροντα καὶ ὠφέλιμα, καὶ τοῦ πρακτικοῦ σκοποῦ τῆς
Φιλέργου Ἑταιρίας ἐπιληφθῇσονται»⁵⁵. Τελειώνοντας τὸ λόγο του ὁ Β.
Σαρακιώτης δὲν παραλείπει νὰ ἐπαινέσει τὸν «φιλόλαον ἡμῶν ἄνακτα
Σουλτάν Ἀβδοῦλ Ἀζιζ Χάν» γιὰ τὶς προοδευτικὲς φιλεκπαιδευτικὲς του
ἀρχές. Εὐχεται ἐπίσης τὴν ἰδρυση «Μεγάλης Ἀνατολικῆς Φιλοπώχου
Ἀδελφότητος τῶν Κυριῶν» ποὺ θὰ φροντίσει γιὰ τὴ μόρφωση καὶ τὴν
ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση τοῦ γυναικείου φύλου.

Ἀνάλογες ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐργοστασίων δίνει στὸ λόγο

53. Φιλέργος Ἑταιρία. Ἐκθεαὶς 1873-74, ὁ.π., σ. 8.

54. Φιλέργος Ἑταιρία. Ἐκθεαὶς 1873-74, ὁ.π., σ. 10-11.

55. Φιλέργος Ἑταιρία. Ἐκθεαὶς 1873-74, ὁ.π., σ. 12.

του και ὁ Γενικὸς Γραμματέας Ι. Δ. Τανταλίδης: «Θελήσασα κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος νὰ εὐρύνῃ πῶς τὸν κύκλον τοῦτον διὰ τῆς συστάσεως ἐργοστασίου ὑποδηματοποιΐας ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῆς, ἐπέστη ὅτι δὲν ἐπέστη εἰσέτι ὁ καιρὸς τῆς πραγματοποιήσεως τοιοῦτου εὐεργετικοῦ σχεδίου δυναμένου ἐκφανεστέραν καὶ ἀποτελεσματικωτέραν νὰ καταστήσῃ τὴν ὑπὲρ τῶν ἀπόρων ἐργατῶν προστατευτικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν. Αἱ συνδρομαὶ τῶν διακοσίων τριάκοντα μελῶν, ἅτινα ἀριθμεῖ σήμερον ἡ Ἐταιρία καὶ αἱ λοιπαὶ πρόσοδοι, αἵτινες ἀνωτέρω ἐξετέθησαν, δὲν τῇ ἐπιτρέπουν σήμερον νὰ διασκεφθῇ περὶ ἐπεκτάσεως τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς»⁵⁶. Ἐπιμένει στὴν ἀνάγκη τῆς κινητοποίησης τῶν χρηματιστικῶν κύκλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιὰ ν' ἀποκτήσῃ ἡ Ἐταιρία τὴ φυσιογνωμία ποῦ τῆς ἀρμόζει: «Ταῦτα πάντα, δυνάμεθα ἡμεῖς νὰ προσθέσωμεν, γενήσονται ἂν τὴν Φίλεργον Ἐταιρίαν, σωματεῖον ἀναγόμενον ὥς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ εἰς τὸν κλάδον τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἐνστερνισθῶσι καὶ περιθάλλωσιν αἱ ἐμπορικαὶ καὶ τραπεζικαὶ τάξεις τοῦ μεγάλου τοῦτου ἐμπορικοῦ κέντρου, αἱ μόναι δυνάμεναι νὰ καταστήσωσιν αὐτὴν κατάστημα ἄξιον τῆς μεγάλης αὐτοῦ ἀποστολῆς. Ἡ Φίλεργος Ἐταιρία δέον νὰ κατασταθῇ «Τράπεζα τῶν Φιλέργων»· ἡ θέσις αὐτῆς δὲν εἶναι ἐν Σταυροδρομίῳ ἀλλ' ἐν Γαλατῇ»⁵⁷.

Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἀποτυχία τῶν καταστημάτων εἶχε καὶ μία θετικὴ πλευρά: τόσο ὁ πρόεδρος Β. Σαρακιώτης ὅσο καὶ ὁ Γενικὸς Γραμματέας Ι. Δ. Τανταλίδης συνειδητοποιοῦν τὴν ἀνάγκη ὑποκίνησης τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν χρηματιστικῶν κύκλων, ὥστε ἡ Ἐταιρία ν' ἀναπτυχθῇ πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς εὐρωπαϊκοῦ τύπου τράπεζας. Ἀλλωστε ἡ ὀρίμανση αὐτῇ τῶν ἰδεῶν φαίνεται κι ἀπὸ τὸ γεγονὸς πῶς ἐντὸς τοῦ 1872/73, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς, ἡ Ἐταιρία τοποθετεῖ χρήματα σὲ μετοχές, ὥστε ν' ἀποκτήσῃ ἓνα κάποιο ἀποθεματικὸ κεφάλαιο. Σύμφωνα μὲ τὸν οἰκονομικὸ ἀπολογισμὸ τῆς 30ῆς Ἀπριλίου 1873 ἡ Ἐταιρία ἔχει τοποθετήσῃ περίπου 90.000 γρ. σὲ μετοχές τῆς Société Générale καὶ 10.000 γρ. σὲ 12 μετοχές τῶν Σιδηροδρόμων τῆς Ρωμυλίας. Τὰ χρήματα αὐτὰ προήλθαν ἀπὸ δύο χοροὺς καὶ μία δωρεὰ τοῦ πρίγκηπα Μουράτ ἐφέντη.

Μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὴ βιομηχανία καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γενικότερη οἰκονομικὴ κρίση τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους, ποῦ θὰ τὸ ὀδηγήσῃ στὴ χρεωκοπία τὸ 1875, ἡ Ἐταιρία ἀναδιπλώνεται στὰ προηγούμενα ἔργα τῆς, τὸ δανεισμὸ δηλαδὴ συγκεκριμένων ἐπαγγελματιῶν, ἐνῶ συγχρόνως ἀρχίζει νὰ δημιουργεῖ ἓνα ἀποθεματικὸ κεφάλαιο ἐν

56. Φίλεργος Ἐταιρία. Ἐκθεσις 1873-74, ὁ.π., σ. 26.

57. Φίλεργος Ἐταιρία. Ἐκθεσις 1873-74, ὁ.π., σ. 27.

άναμονή καλύτερων χρόνων. Έτσι, η δραστηριότητα της Έταιρίας κατά την τριετία 1872-1874 παρουσιάζει σημαντική αύξηση σε σχέση με την προηγούμενη τριετία, όπως μπορούμε να πιστοποιήσουμε από τους τρεις πίνακες που ακολουθούν.

ΠΙΝΑΚΑΣ V

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1872

Αριθμός βοηθηθέντων : 89 άτομα

Συνολικό διαθέσιμο ποσό : 68.100 γρ.

Μέσος όρος δανείου κατά κεφαλή : 765 γρ.

Έπαγγέλματα :

Μεταπράται	14	Όρνιθοπώλης	1
Υποδηματοποιοί	8	Καπνοπώλης	1
Κωπηλάται	8	Τυπογράφος	1
Όπωροπώλαι	4	Πλύντρια	1
Ράπτai	6	Σαπωνοπώλης	1
Ράπτριαi	5	Μεσίτης ύπηρετριών	1
Καφεπώλαι	3	Βιβλιοδέτης	1
Φαρμακοποιοί	2	Χρυσοχόος	1
Έπιπλοποιοί	2	Έπιπλοποιός	1
Άγωγάται	2	Βαφεύς	1
Κουρείς	3	Ωρολογοποιός	1
Άχτάρηδες ⁵⁸	2	Λυχνοπώλης	1
Ζαχαροπλάστης	1	Λεμονοπώλης	1

Θρησκευματα ή Έθνότητες :

Όρθόδοξοι 54 (6 γυναίκες)

Μωαμεθανοί 8

Άρμένιοι Γρηγοριανοί 6

Ίσραηλίται 6

Καθολικοί 5

58. Άχτάρης: ψιλικατζής.

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1873

Ἀριθμός βοηθηθέντων : 96 άτομα

Συνολικὸ διαθέσιμο ποσὸ : 58.000 γρ.

Μέσος ὅρος δανείου κατὰ κεφαλὴ : 604 γρ.

Ἐπαγγέλματα :

Ὑποδηματοποιοὶ

Κουρεῖς

Κωπηλάται

Ὅπωροπῶλαι

Ξυλουργοὶ

Καπνοπῶλαι

Ράπται

Ὡρολογοποιοὶ

Ράπτριαι

Παντοπῶλαι κλπ.

Μεταπράται

Θρησκευόμενα ἢ Ἐθνότητες :

Ὁρθόδοξοι 64

Μωαμεθανοὶ 10

Ἰσραηλῖται 5

Ἀρμένιοι 6

Καθολικοὶ 5

Διαμαρτυρόμενοι 2

ΠΙΝΑΚΑΣ VII

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1874

Ἀριθμός βοηθηθέντων : 80 άτομα

Συνολικὸ διαθέσιμο ποσὸ : 64.890 γρ.

Μέσος ὅρος δανείου κατὰ κεφαλὴ : 811 γρ.

Ἐπαγγέλματα : Οἱ δανειζόμενοι ἀνήκουν σὲ 30 συνεχνεῖς.

Θρησκευόμενα ἢ Ἐθνότητες : Οἱ δανειζόμενοι ἀνήκουν σὲ 7 ἔθνη ἢ θρησκευόμενα.

Ἀντιπροσώπηση ἐθνότητων ἐπὶ τοῖς % :

Ἑλληνικὴ 64% Ρωσικὴ 0,52%

Ὁθωμανικὴ 25,1% Γερμανικὴ 0,26%

Ἀρμενικὴ 3,6% Ἀγγλικὴ 0,26%

Ἰσραηλιτικὴ 3,2% Βουλγαρικὴ 0,26%

Γαλλικὴ 1,05% Βλαχικὴ 0,26%

Ἰταλικὴ 1,31%

Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε πῶς, παρὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐργοστασιῶν, τὸ 1872 ἀποτελεῖ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

τῆς Ἑταιρίας. Ἐξάλλου καὶ ὁ συνολικὸς ἀπολογισμὸς τῆς τριετίας 1872-1874, ὅπως βλέπουμε στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ θετικότερος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τῶν δύο πρώτων τριετιῶν.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

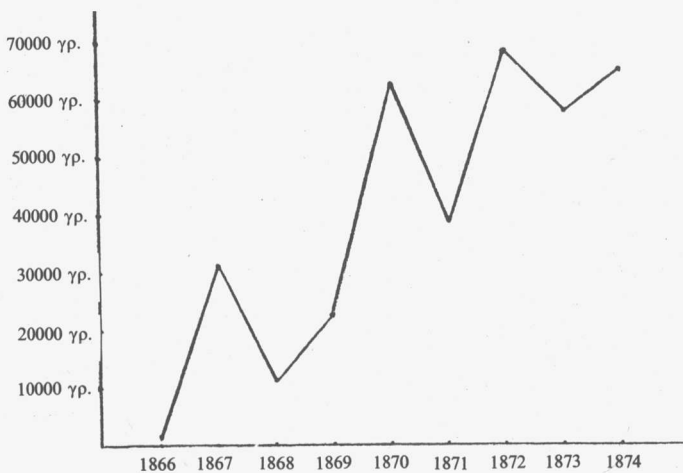
ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΤΡΙΕΤΙΑΣ 1872 ΕΩΣ ΚΑΙ 1874

	<i>Ποσὸ</i>	<i>Ἀτομα</i>	<i>Μέσος ὁρος δανείου</i>
1872	68.100 γρ.	89	765 γρ.
1873	58.000 γρ.	96	604 γρ.
1874	64.890 γρ.	80	811 γρ.

Τὸ γενικὸ διάγραμμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ἑταιρίας ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της ἕως καὶ τὸ 1874 διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς:

ΠΙΝΑΚΑΣ IX

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ 1866 ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟ 1874

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Ὁ ἰσολογισμὸς τοῦ 1873, ποὺ παρουσιάζεται παρακάτω, ἐπιτρέπει διάφορες παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴ διαχείριση τῆς Ἑταιρίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ Χ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 1873 ΤΑΜΕΙΟΝ

Λαβεῖν :

Ὑπόλοιπον παρελθ. ἔτ. (σὲ γρ.)	8.074,50
Τακτικαὶ συνδρομαὶ (σὲ γρ.)	32,908
Χρεωλύσια (σὲ γρ.)	25,620
Τοκομερίδια μετοχ. σιδηρ. (σὲ γρ.)	624
Πέρισσευμα τοῦ χοροῦ (σὲ γρ.)	97,200

ΣΥΝΟΛΟ	84.426,50 γρ.
--------	---------------

Δοῦναι :

Δάνεια εἰς διαφόρους (σὲ γρ.)	58.000
Ἑνοίκον (σὲ γρ.)	2.000
Μισθὸς εἰσπρακτόρων (σὲ γρ.)	9.200
Διάφορα ἔξοδα (σὲ γρ.)	7.568,50
Ζημία νομίματος (σὲ γρ.)	1.435
Ὑπόλοιπον μετρητὰ (σὲ γρ.)	6.223

ΣΥΝΟΛΟ	84.426,50 γρ.
--------	---------------

Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι τὰ κύρια ἔσοδα τῆς Ἑταιρίας προέρχονται πάντοτε ἀπὸ τὶς συνδρομὰς τῶν μελῶν. Τὸ ἄθροισμα τοῦ ποσοῦ τῶν τακτικῶν συνδρομῶν καὶ τῶν ἐπιστραφέντων δανείων εἶναι περίπου ἴδιο μὲ τὸ ποσὸ ποὺ ἡ Ἑταιρία θὰ διαθέσει γιὰ δανεισμὸ κατὰ τὸ 1873. Ἄρα τὰ ὑπόλοιπα ἔσοδα χρησιμεύουν γιὰ νὰ καλύπτουν τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς Ἑταιρίας (ἐνοίκια, μισθοὺς κλπ.)

Γιὰ τὸ ἔτος 1875 ἔχουμε δυστυχῶς μόνον ἀποσπασματικὰς πληροφορίες. Γνωρίζουμε π.χ. πῶς τὸ ποσὸ ποὺ διατέθηκε τὸ δῖμηνο ἀπὸ 1ης Μαρτίου μέχρι 30 Ἀπριλίου ἀνέρχεται σὲ 14.850 γρ. καὶ τὰ βοηθούμενα ἄτομα σὲ 19⁵⁹. Μιὰ ἄλλη μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Ἐποχή*⁶⁰. Πρό-

59. *Νεολόγος*, ἔτ. Θ', ἀριθ. 1880, 8/20 Μαΐου 1875.

60. *Ἐποχή*, ἔτ. Α', ἀριθ. 165, 20 Νοεμβρ./2 Δεκ. 1875.

κειται για ένα απόσπασμα του λόγου του Κ. Ἀνθόπουλου, σὲ μία συνεδρίαση τῆς 13/25 Ἰουλίου τοῦ 1875, ὁ ὁποῖος, ὡς πρόεδρος τῆς Ἑταιρίας, κάνει πάλι ἕνα γενικό ἀπολογισμό τοῦ ἔργου τῆς σ' ὅλη τὴ δεκαετία. Ὁ λόγος αὐτός, παρόλο πὺ σὲ γενικὲς γραμμὲς δὲν παρέχει νέες πληροφορίες, παρουσιάζει ὅστόσο ὀρισμένες πτυχὲς πὺ ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν. Κατ' ἀρχὴν τὸ ὅλο πνεῦμα μαρτυρεῖ ἱκανοποίηση γιὰ τὸ μέχρι τώρα ἔργο καὶ μιὰ αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον, χωρὶς ὁμως ἡ αἰσιοδοξία αὐτὴ νὰ ἀντλείται ἀπὸ κάτι συγκεκριμένο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀποθεματικὸ κεφάλαιο τῶν 100.000 γρ. ἐπενδυμένο σὲ μετοχές.

Ἡ ὠρίμανση τῶν ἰδεῶν πὺ εἶχε παρατηρηθεῖ στοὺς λόγους τοῦ Β. Σαρακιώτη καὶ τοῦ Ι. Δ. Τανταλίδη μοιάζει ἐδῶ νὰ ὑποχωρεῖ, γιὰτὶ ὁ νέος πρόεδρος, παρόλο πὺ περιγράφει μὲ πολλὴ ἀκρίβεια τὸ πνεῦμα καὶ τὶς δραστηριότητες τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐργατικῶν συνεταιρισμῶν, καταλήγει σ' ἕνα μᾶλλον ἀφελὲς συμπέρασμα γιὰ τὴν «ὑπεροχὴ» τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας σὲ σχέση μὲ τὰ πρότυπά τῆς: «Βάσις καὶ κίνητρον τοῦ ἡμετέρου σωματείου δὲν εἶναι τὸ ἀτομικὸν συμφέρον, οὐδ' ἡ ἀμοιβαία μέριμνα τῆς τῶν ἐταίρων ἀτομικῆς συντηρήσεως ἡ ἐξασφαλίσσεως τοῦ μέλλοντος ἡμῶν, οὐχί! εἶναι τὶ ὑψηλότερον, εἶναι τὶ ἠθικώτερον καὶ εὐγενέστερον [...] ὅπερ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ δὲν ἔχει τὸ ἐφάμιλλον καὶ ὅπερ ἐν τῇ φιλανθρώπῳ αὐτοῦ πρωτοτυπία διακηρύττει ὅτι ἡ ἡμετέρα χώρα συμφώνως τῇ παραδόσει αὐτῆς οὐχὶ μόνον εἶναι γόνιμος εἰς φιλάνθρωπα αἰσθήματα καὶ ἀγαθοεργούς πρωτοβουλίας ἀλλ' ὅτι καὶ διὰ πραγμάτων νὰ ἐκφράση αὐτὰ εἶναι ἱκανή». Ἐτσι ὁ Κ. Ἀνθόπουλος θεωρεῖ ὡς προτέρημα αὐτὸ ἀκριβὲς πὺ ἀποτελεῖ τὸ μειονέκτημα τῆς Ἑταιρίας: τὴν ἔλλειψη κινήτρων γιὰ τὰ μέλη τῆς. Ἡ ἐπόμενη πληροφορία μετὰ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Κ. Ἀνθόπουλου ἀφορᾷ τὸ τρίμηνο ἀπὸ 1ης Νοεμβρίου 1875 μέχρι 31 Ἰανουαρίου 1876, κατὰ τὴν ὁποία τὸ διατιθέμενο ποσὸ φτάνει τὰ 13.400 γρ. καὶ οἱ δανειζόμενοι τοὺς 14⁶¹. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς μπορούμε νὰ συμπεράνουμε πὺς ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρίας κατὰ τὸ 1875 πρέπει νὰ κινήθηκε στὰ κανονικὰ ἐπίπεδα τῶν τελευταίων ἐτῶν. Ἡ τελευταία πληροφορία πὺ ἔχουμε γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρίας ἀφορᾷ τὸ τρίμηνο ἀπὸ 1ης Φεβρουαρίου ἕως καὶ 30 Ἀπριλίου 1876, ὅπου τὸ δανειζόμενο ποσὸ εἶναι 17.600 γρ. καὶ τὰ βοηθούμενα ἄτομα 19⁶². Ἀρα μέχρι καὶ τὸ τέλος Ἀπριλίου τοῦ 1876 ἡ Ἑταιρία λειτουργεῖ κανονικά. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὁμως αὐτὴ καὶ μετὰ, τὰ ἔχνη τῆς Ἑταιρίας γίνονται ὅλο καὶ πὺ δυσεύρετα.

61. Βυζαντίς, ἔτ. ΙΑ', ἀριθ. 1056, 9 Φεβρ. 1876.

62. Βυζαντίς, ἔτ. ΙΑ', ἀριθ. 1092, 1 Ἰουλ. 1876.

Στις αρχές του 1877 ένα άλλο αξιοσημείωτο γεγονός μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε πῶς ἡ Ἑταιρία βρίσκεται ἀκόμη σέ λειτουργία. Ἰδρύεται περιοδικό μὲ τίτλο *Φιλεργός* καί μὲ σκοπό: «τὰ πάσης τέχνης καὶ ἐπιστήμης τὴν πρόδον ἀφορῶντα τῇ δημοσίᾳ διοχετεύονται ὅπως συντελέσει τις εἰς τὴν τῆς βιομηχανίας καθ' ὅλου ἐμψύχωσιν»⁶³. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο καὶ τοὺς στόχους τοῦ περιοδικοῦ, ποὺ παραπέμπουν κατ' εὐθείαν στὴν Ἑταιρία, τὸ πρῶτο τεῦχος περιλαμβάνει καὶ δύο ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴ δραστηριότητά της. Τὰ δύο αὐτὰ ἄρθρα δὲν ἀναφέρονται στὸ παρόν, ἀλλὰ κυρίως στὴν ἱστορία τῆς Ἑταιρίας. Ἡ μοναδικὴ φράση ποὺ ἀναφέρεται στὸ παρόν μᾶς πληροφορεῖ πῶς ἡ Ἑταιρία «ἔχει ἤδη ἐνεργητικὸν 4.000 περίπου λιρῶν». Ὅσο γιὰ τὸ παρελθόν, τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀναφορά στὸν I. A. Βρετό, τὸν ὁποῖο τὸ περιοδικὸ θεωρεῖ ἐμπνευστὴ καὶ πρωτεργάτῃ τῆς ἱδρύσεως τοῦ σωματείου. Ἀξίζει τέλος νά σημειωθεῖ καὶ μία παράγραφος ποὺ συγκρίνει τὴν Φίλεργο Ἑταιρία μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα της καὶ ποὺ τοποθετεῖ σωστὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος: «Αἱ ἐν Εὐρώπῃ τοιούτου εἶδους ἑταιρίαι προώδευσαν τὰ μέγιστα διότι βασίζονται ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος τῶν ἐταίρων, οἵτινες κατὰ μυριάδας προστρέχουσι, καὶ τὰ χρηματικὰ αὐτῶν κεφάλαια ὁσημέραι πολλαπλασιάζονται καὶ καθ' ἑκατομμύρια φράγκων καὶ λιρῶν ἀριθμοῦνται»⁶⁴. Τὸ περίεργο εἶναι πῶς, ἐνῶ τὸ περιοδικὸ συνέχισε νά κυκλοφορεῖται τακτικὰ κάθε μῆνα μέχρι καὶ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1878, δὲν ὑπάρχει καμία ἄλλη ἀναφορά στὴν Ἑταιρία. Θὰ πρέπει ἐδῶ νά λάβουμε ὑπόψη τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἐφημερίδα *Ἀνατολή* τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1877, ὅτι δηλαδὴ «ἐνεκα τῆς οἰκονομικῆς καχεξίας, τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας καὶ τῆς ἐν γένει γενικῆς ἀπορίας [...] πολλὰ ὀνόματα συλλόγων ἐξηλείφθησαν ἐκ τοῦ γενικοῦ καταλόγου»⁶⁵. Δὲν θὰ ἦταν παράλογο νά υποθέσουμε πῶς ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ποὺ ξέσπασε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1877 ἴσως νά ἔδωσε τὴ χαριστικὴ βολὴ σὲ τέτοιου εἶδους προσπάθειες.

Ἡ τύχη τῆς Ἑταιρίας θὰ ἀπασχολήσῃ καὶ πάλι τὸν τύπο μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Ἡ ἀποσπασματικότητα ὅμως τῶν πληροφοριῶν καθιστᾷ δύσκολη τὴν ἀνασύνθεση τῶν γεγονότων. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1879 ὁ Κ. Ἀνθόπουλος δηλώνει στὸν *Νεολόγο*⁶⁶ ὅτι δὲν εἶναι ἀρμόδιος νά δώσει ἐξηγήσεις γιὰ ὅ,τι γράφεται στὸν τύπο περὶ τῆς Ἑταιρίας, διότι ἐδῶ καὶ δύο περίπου χρόνια ἔχει παραιτηθεῖ ἐγγράφως «ἐνεκα ἄσθενείας καὶ ἀσχολιῶν». Ἀπὸ τὴ δήλωση αὐτὴ μπορούμε νά συμπερά-

63. *Περ. Φιλεργός*, ἔτ. Α', τεῦχος Α', Ἰαν. 1877.

64. *Περ. Φιλεργός*, ὁ.π.

65. *Ἀνατολή*, ἔτ. Α', ἀριθ. 1, 24 Φεβρ. 1877.

66. *Νεολόγος*, ἔτ. ΙΓ', ἀριθ. 2996, 27 Ἰαν./8 Φεβρ. 1879.

νουμε ότι στον Τύπο είχαν εκφραστεί ανησυχίες για την τύχη της 'Εταιρίας. Δύο εβδομάδες μετά τη δήλωση του Κ. 'Ανθόπουλου, ο Β. Σαρακιώτης αισθάνεται υποχρεωμένος να διευκρινίσει ότι πράγματι ως αντιπρόεδρος είχε παραλάβει την παραίτηση του τότε προέδρου Κ. 'Ανθόπουλου⁶⁷. 'Ισχυρίζεται όμως πώς η παραίτηση αυτή θα έπρεπε να έχει επικυρωθεί από τη Γενική Συνέλευση των μελών, πράγμα που δεν έγινε «ένεκα των ανωμάλων περιστάσεων», υπονοώντας προφανώς τον πόλεμο. 'Αφήνει τέλος να εννοηθεί πώς, τώρα που «ή ήσυχία απεκατεστάθη», μιὰ τέτοια συνέλευση θα γίνει. Αυτό που συνάγεται απ' όλα αυτά είναι ότι ή 'Εταιρία, από τις αρχές του 1877 έως τις αρχές του 1879, έχει πλήρως αδρανοποιηθεί και πώς καμία Γενική Συνέλευση των μελών του σωματείου δεν έχει γίνει σ' αυτό το διάστημα.

Αυτό όμως που γεννά άπορίες είναι το γεγονός της μη επαναδραστηριοποίησης της 'Εταιρίας από τον Β. Σαρακιώτη. Μοιάζει περίεργη ή στάση του, αν λάβουμε υπόψη πώς την εποχή που γράφονται οι δύο επιστολές στον *Νεολόγο* έχει ήδη περάσει ένας χρόνος από το τέλος του πολέμου και πώς, παρά την έκκρεμότητα της επικύρωσης της παραίτησης του Κ. 'Ανθόπουλου, ο Β. Σαρακιώτης αναγκάζεται στην ουσία ν' αντιδράσει όταν στον τύπο αρχίζουν να εκδηλώνονται διάφορες ανησυχίες. 'Η έλλειψη αυτή προθυμίας εκ μέρους του φαίνεται άλλωστε κι από τη συνέχεια των γεγονότων. Παρόλο που από τον Μάρτιο του 1879 δημοσιεύονται έπίμονα στον τύπο προσκλήσεις για Γενική Συνέλευση, οι όποιες υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητα των αποφάσεων που θα ληφθούν για το μέλλον της 'Εταιρίας, μόνον στίς 19 Δεκεμβρίου του 1882 διαπιστώσαμε την ανταπόκριση στίς εκκλήσεις του Δ.Σ., δηλαδή σχεδόν τέσσερα χρόνια μετά τη δημοσίευση των επιστολών 'Ανθόπουλου - Σαρακιώτη. 'Ακόμη και αν υποθεθεί πώς η πλειοψηφία των μελών δεν έδειχνε πια κανένα ενδιαφέρον για την υπόθεση της 'Εταιρίας, ο Β. Σαρακιώτης ήταν ουσιαστικά υπεύθυνος να προχωρήσει στο ξεκαθάρισμα των έκκρεμοτήτων, πολύ περισσότερο εφόσον, όπως θα φανεί από τη συνέχεια, υπήρχε κι ένα σοβαρό ζήτημα, τί δηλαδή απέγινε ή περιουσία της 'Εταιρίας. Σ' όλο αυτό το διάστημα λοιπόν δεν έχουμε καμία ένδειξη δραστηριοποίησης της 'Εταιρίας, πέρα από προσκλήσεις σε Γενικές Συνελεύσεις που δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκαν. 'Αντίθετα μάλιστα τον 'Οκτώβριο του 1880 ή Κατίνα Βεκατόρου, ιδιοκτήτρια της αίθουσας της 'Εταιρίας στην οδό Καρτάλ αριθ. 8 στο Πέρα, δημοσιεύει άγγελτήριο εξώσεως⁶⁸

67. *Νεολόγος*, έτ. ΙΓ', αριθ. 3007, 10/22 Φεβρ. 1879.

68. *Νεολόγος*, έτ. ΙΕ', αριθ. 3478, 17/29 'Οκτ. 1880.

λόγω των «ἀπὸ ἐνιαυτῶν» ὀφειλομένων ἐνοικίων. Οὕτε σ' αὐτὴ τὴν ἐξωση φαίνεται νὰ ὑπῆρξε μιὰ κάποια ἀντίδραση τῶν ἀρμοδίων.

Στὶς 19 Δεκεμβρίου τοῦ 1882 ἐγίνε μιὰ Γενικὴ Συνέλευση τῶν μελῶν, ἡ ὁποία ἐξέλεξε μιὰ πενταμελὴ ἐκκαθαριστικὴ ἐπιτροπὴ, μὲ τὴν ἐξουσιοδότηση νὰ προβεῖ σὲ ἐκκαθάριση καὶ νὰ γνωμοδοτήσῃ «περὶ τοῦ ἐφικτοῦ ἢ μὴ τῆς ἀνασυστάσεως τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας». Ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴν ἐπιτροπὴ συμμετέχουν πρῶν μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ι. Α. Βρετός. Πουθενὰ δὲν φαίνεται νὰ παίξει κάποιο ρόλο ὁ Β. Σαρακιώτης. Ἡ ἐκθεση τῆς ἐκκαθαριστικῆς ἐπιτροπῆς δημοσιεύεται τὸν Μάιο τοῦ 1883 στὸν *Νεολόγο*⁶⁹ καὶ ἐπιβεβαιώνει τὶς ὑπόνοιες γιὰ κάποια σοβαρὴ ὑπεξαίρεση. Ἡ ἐπιτροπὴ ἐκτιμᾷ τὴν περιουσία τῆς Ἑταιρίας σέ: α) 154.957 γρ. ποὺ ἔχουν δανειστῆ σὲ διαφόρους ἐπαγγελματίες· καὶ β) 60 τραπεζικὲς μετοχὲς καὶ 12 τῶν σιδηροδρόμων. Ἀπὸ τὰ δάνεια ὑπολογίζει ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ εἰσπραχθεῖ περίπου τὸ μισό, δηλ. 75.000 γρ. ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο θεωρήθηκε παθητικὸ ἐξαιτίας τῆς ἔνδειας στὴν ὁποία εἶχαν περιπέσει πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀφειλέτες. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς τραπεζικὲς μετοχὲς τῆς Ἑταιρίας ἡ ἐπιτροπὴ ἀναφέρει πῶς ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται «παρὰ τῷ προσώπῳ παρ' ᾧ ἐνεπιστεῦθη αὐτὰς τὸ τότε προεδρεῖν», ἐνῶ οἱ 12 μετοχὲς τῶν σιδηροδρόμων εἶχαν δοθεῖ ἀπὸ τὸν τότε ταμῖα στὸν τότε πρόεδρο γιὰ νὰ πληρωθεῖ ἓνα μέρος τοῦ ἐνοικίου τῆς αἵθουσας. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὸ «μυστηριῶδες» αὐτὸ πρόσωπο ποὺ κατακρατεῖ τὶς τραπεζικὲς μετοχὲς, ποὺ ἡ τωρινὴ τους ἀξία ὑπολογίζεται σὲ 110.000 γρ., παρὰ τὶς πιέσεις τῆς ἐπιτροπῆς, ἀρνεῖται «καὶ αὐτὴν τὴν ὁμολογίαν ὅτι κατέχει ταύτας». Ἡ ἐπιτροπὴ κρίνει ὅτι δὲν εἶναι σκόπιμο ἀκόμη νὰ κοινοποιήσῃ τὸ ὄνομα τοῦ ἐν λόγω προσώπου, ἐπιφυλάσσεται ὁμως νὰ τὸ κάνει στὸ μέλλον. Ὅσο ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἐκκρεμότητα ἡ Ἑπιτροπὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτιμήσῃ ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπανασύστασις τῆς Ἑταιρίας. Μετὰ τὴν ἐκθεση τῆς Ἑπιτροπῆς ἀκολουθεῖ συζήτηση καὶ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων ὁλων τῶν μελῶν τῆς Γενικῆς Συνέλευσης, ἀπὸ τὴν ὁποία διαφαίνεται ἡ ἀπειλὴ νὰ ληφθοῦν δραστικὰ μέτρα ἐναντίον τοῦ ἐν λόγω προσώπου. Στὸ τέλος ὑπερισχύει ἡ ἄποψη νὰ συγκληθεῖ νέα Γενικὴ Συνέλευσις στὶς 29/10 Ἰουνίου 1883 προκειμένου νὰ ληφθοῦν ὁριστικὲς ἀποφάσεις. Στὸ διάστημα ὁμως αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευτεῖ στὸν τύπο ἡ Ἐκθεση τῆς Ἐκκαθαριστικῆς Ἑπιτροπῆς. Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ τῆς Γενικῆς Συνέλευσης, ποὺ ἀρτήθηκε παμψηφεί, ἀποσκοπεῖ προφανῶς στὴν ἐπαποφῶρὰ σὲ τάξιν τοῦ «καταχραστῆ».

Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ πῶς ἀπὸ τὰ πέντε μέλη τῆς Ἐκκαθαριστικῆς

69. *Νεολόγος*, ἔτ. ΙΖ', ἀριθ. 4235, 18/30 Μαΐου 1883.

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

52

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΠΗΣ ΜΕΡΜΕ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ

ΤΗΣ ΕΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

ΦΙΛΕΡΓΟΥ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΚΑΡΥΦΩΣΕΤΕ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΤΕ ΤΟΤ 1856.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ,

1872.

ΤΥΠΟΙΣ Ι. Α. ΒΡΕΤΟΥ.

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ.

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1873—74 ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ

τῇ Η'. ἐτησίᾳ Γενικῇ Συνελεύσει

τὴν 19/31 Μαΐου 1874.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ
1875.

ΤΥΠΟΙΣ ΒΟΥΤΥΡΑ ΚΑΙ Σ/ΔΣ.

Ἐπιτροπῆς ὁ Δ. Ἀλεξανδρίδης ἀρνεῖται νὰ προσυπογράψει τὴν Ἐκθεση. Πρέπει ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσουμε πῶς ὁ Δ. Ἀλεξανδρίδης, τὴν ἐποχὴ ποῦ ἀγοράστηκαν οἱ μετοχές (1872-73), ἦταν Εἰδικὸς Γραμματέας. Πρόεδρος, ὅπως γνωρίζουμε, ἦταν τότε ὁ Β. Σαρακιώτης καὶ Γενικὸς Γραμματέας ὁ Ι. Δ. Τανταλίδης. Καθὼς ἡ ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς δὲν θέτει σὲ ἀμφισβήτηση τὴ στάση τοῦ τότε ταμία Π. Πορτοκάλη, ὁ ὁποῖος εἶχε παραδώσει τὶς 12 μετοχές τῶν σιδηροδρόμων στὸν πρόεδρο, καὶ ὁ ὁποῖος συμμετέχει καὶ στὴ νεοσυσταμένη ἐκκαθαριστικὴ ἐπιτροπὴ, αὐτοὶ ποῦ μένουν, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἐκθετοὶ εἶναι ὁ Β. Σαρακιώτης καὶ ὁ Ι. Δ. Τανταλίδης. Μᾶλλον ὁ δεῦτερος εἶναι τὸ «πρόσωπο τῆς ἐμπιστοσύνης» τοῦ πρώτου, αὐτὸς δηλαδὴ ποῦ παρέλαβε τὶς τραπεζικὲς μετοχές καὶ τώρα ἀρνεῖται ὅτι τὶς ἔχει στὴν κατοχὴ του.

Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἀδοξο τέλος τῆς Ἑταιρίας, γιατί περά ἀπὸ προσκλήσεις σὲ Γενικὲς Συνελεύσεις, ποῦ συναντᾶ κανεῖς στὸν τύπο μέχρι καὶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1884, κανένα ἄλλο ἵχνος τῆς Ἑταιρίας δὲν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε στὰ ἐπόμενα χρόνια.

Τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται εἶναι ἂν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες αἰτίες ποῦ ὀδήγησαν στὴν παρακμὴ τῆς Ἑταιρίας, ὑπῆρχαν ἀντικειμενικὰ οἱ δυνατότητες ἐπιτυχίας ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος στὴν Κωνσταντινούπολιν τοῦ 1860-1880. Ἄς περιορίσουμε κατ' ἀρχὴν τὸ ἐρώτημα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ἕναν ἐργατικὸ συνεταιρισμὸ εὐρωπαϊκοῦ τύπου. Τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἡ ἔλλειψη μιᾶς νέας τάξης βιομηχανικῶν ἐργατῶν, μὲ συνειδηση τῶν ἀναγκῶν τους καὶ μὲ διάθεση ν' ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν υπεράσπιση τῶν συμφερόντων τους, εἶναι φανερό ὅτι δὲν εὐνοοῦν τὴ δημιουργίαν ἐνὸς τέτοιου συνεταιρισμοῦ. Ἄν τώρα ἐξετάσουμε τὴν περίπτωση λειτουργίας μιᾶς πιστωτικῆς τράπεζας μὲ κατεύθυνση τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη, αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατόν ἂν κάποιοι ἀποφάσισαν νὰ διακινδυνεύσουν σημαντικὰ κεφάλαια μὲ χαμηλὴ ἀπόδοση. Ἡ μακροπρόθεσμη ὁμως προοπτικὴ κέρδους τέτοιων ἐπενδύσεων δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐνδιαφέρει τοὺς χρηματιστικoὺς κύκλους μιᾶς πόλης ὅπου ἀνθεῖ τὸ ἐμπόριο. Ἡ μόνη, λοιπόν, δυνατότητα ποῦ ἀπομένει εἶναι ἡ λειτουργία μιᾶς καθαρὰ πιστωτικοῦ (βλέπε τοκογλυφικοῦ) τύπου τράπεζας μὲ σίγουρη καὶ ἄμεση ἀπόδοση⁷⁰.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀδυσώπητη λογικὴ τοῦ χρήματος καὶ τοῦ κέρδους, ἡ Φίλεργος Ἑταιρία δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίσει τὸ χαρακτῆρα καὶ τοὺς στόχους τῆς. Παραπαίει πότε πρὸς τὴ μία καὶ πότε πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση. Ξεκινᾷ μὲ τὴν πρόθεση νὰ μιμηθεῖ τοὺς ἐργατικούς συνεταιρι-

70. Γιώργος Δερτιλῆς, ὁ.π., σ. 46-47.

σμούς της Εύρώπης, όμως τα μέλη δὲν εἶναι ἐργάτες ἀλλὰ... προστάτες τῶν ἐργατῶν. Προσπαθεῖ, δηλαδή, νὰ συνδυάσει τὸ συνεταιρισμὸ μὲ τὴν φιλανθρωπία. Δὲν φαίνεται τὰ μέλη τῆς Ἑταιρίας νὰ ἔχουν συνειδητοποιήσει τὰ διδάγματα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν συνεταιριστικῶν κινήματων τῆς Εὐρώπης. Κι ὁμως ὁ Α. Α. Σούτσος εἶχε σωστὰ ἐπισημάνει στὴν *Πανδώρα*: «τίς ἢ βάσις ἐφ' ἧς στηρίζονται ἡ τε Loan-Society καὶ ἡ Hulprbank; ὁ σχηματισμὸς μετοχικῆς ἐταιρίας ἐχοῦσης σκοπὸν τὴν εὐεργεσίαν, ἂν δὲ μένῃ περὶ τούτου ἡ παραμικρὰ ἀμφιβολία νομίζομεν ὅτι θέλει παύσει ἅμα ὡς ἐνθυμίσωμεν ὅτι ἐν μὲν τῇ Ὁλλανδίᾳ τὸ κέρδος εἶναι εὐτελέστατον, ἐν δὲ τῇ Ἀγγλίᾳ μηδέν. *Αὕτῃ λοιπὸν ἡ βάσις εἶναι ἐσφαλμένη* διότι ἐὰν ἡ εὐεργεσία καὶ ἡ ἐλεημοσύνη εἰσὶν ἀρεταὶ χριστιανικαί, οἰκονομικῶς ὁμως θεωροῦνται φέρουσιν ἀποτελέσματα ἀσήμαντα καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀρνητικά»⁷¹.

Χωρὶς βιομηχανία, χωρὶς ἐργάτες καὶ χωρὶς κίνητρα εἶναι ἀδιανόητος ἓνας ἐργατικὸς συνεταιρισμός. Βέβαια ὁ χαμηλὸς βαθμὸς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας ἀπασχολεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς του τοὺς ὑπεύθυνους τοῦ Σωματείου, γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἡ ἐνίσχυση τῆς βιομηχανίας εἶναι ἀπὸ τοὺς βασικοὺς του στόχους. Ὅμως στὴν πράξη, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια, ἡ Ἑταιρία λειτουργεῖ ὡς ἐργατικὸς συνεταιρισμὸς χωρὶς... ἐργάτες. Ὑστερα ἀπὸ πέντε χρόνια λειτουργίας οἱ τάσεις πού σίγουρα προϋπήρχαν⁷², καὶ πού ἀπέβλεπαν στὴ δημιουργία μιᾶς πιστωτικῆς τράπεζας μὲ κατεῦθυνση τὴν ὑποστήριξη τῆς βιομηχανίας, φάνηκε νὰ κερδίζουν ἔδαφος. Τότε γίνονται οἱ πρῶτες ἀπόπειρες ἱδρύσεως ἢ ὑποστήριξης βιομηχανικῶν μονάδων πού ἀποτυγχάνουν, κυρίως λόγω τῆς ἔλλειψης μεγάλου ἀποθεματικοῦ κεφαλαίου⁷³. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀκούγονται οἱ πρῶτοι ὑπαιτιγμοὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη οἰκονομικῶν κινήτρων γιὰ τοὺς «μετόχους» (Σαρακιώτης⁷⁴ - Τανταλίδης) καὶ γίνονται οἱ πρῶτες προσπάθειες δημιουργίας ἀποθεματικοῦ κεφαλαίου. Στὴν περίπτωση πού αὐτὴ ἡ τάση ἐδραιωνόταν, ἡ Ἑταιρία πιθανὰ νὰ κατέληγε σὲ μία πιστωτικὸν τύπου τράπεζα. Ἡ πορεία της ὁμως αὐτὴ ἀνακόπηκε ἐξαιτίας τῆς οἰκονομικῆς κρίσης, πού ὁδήγησε στὴ χρεωκοπία τοῦ Ὁθωμανικοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου πού ἀκολούθησε.

71. *Πανδώρα*, 1 Ἰαν. 1865, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 355.

72. Βλ. προηγούμενη παραπομπὴ ἀριθ. 25.

73. Οἱ δυσκολίες ἐξεύρεσης γυναικείου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπόστασης τῆς ἐργατικῆς κατοικίας ἀπὸ τὸν τόπο κατοικίας, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν δευτερεύουσας σημασίας.

74. Ὁ Β. Σαρακιώτης εἶχε σχέσεις μὲ τοὺς χρηματιστικὸς κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὑπῆρξε καὶ ὑποδιευθυντὴς Τράπεζας.

Βέβαια ή πορεία της 'Εταιρίας δέν είναι άνεξάρτητη κι από τις προσωπικές δυνατότητες, τὰ σφάλματα, ίσως μάλιστα και τις αντιθέσεις τών ενεργητικών μελών της. 'Ο Κ. 'Ανθόπουλος π.χ., πού αναλαμβάνει πρόεδρος μετά τόν Β. Σαρακιώτη, δέν φαίνεται νά υποστηρίξει την τάση του προκατόχου του. 'Ιδεολογικά κάνει ένα βήμα πίσω και επανέρχεται στο έγκώμιο της φιλανθρωπίας. Πολύ περισσότερο ή πορεία της 'Εταιρίας δέν είναι άνεξάρτητη και από τις έσωτερικές συγκρούσεις του ελληνικού στοιχείου της Κωνσταντινούπολης, όπως αυτές εκφράζονται σε πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο. Είναι ή έποχή της Μεγάλης 'Ιδέας και του 'Οθωμανισμού και οι υποστηρικτές της μιάς ή της άλλης παράταξης, συνυπάρχοντας στους ίδιους χώρους, π.χ. ως μέλη Δ.Σ. μιάς 'Εταιρίας, δέν είναι δυνατόν νά μή μεταφέρουν και εκεί τη διάσταση ή τη σύγκρουσή τους, ή όποία τις περισσότερες φορές συγκαλύπτεται και περνά ως προσωπική αντίθεση. 'Ως γνωστόν ό Ι. Δ. Τανταλίδης, πρόσωπο της έμπιστοσύνης του Β. Σαρακιώτη, ήταν συντάκτης της εφημερίδας *Βυζαντίς*⁷⁵. 'Η εφημερίδα αυτή, πρόμαχος της ιδέας της αδελφοσύνης τών λαών μέσα σ' ένα ένιαιο και ισχυρό 'Οθωμανικό κράτος (βλέπε 'Οθωμανισμός) ήταν αντίθετη μέ τόν *Νεολόγο*⁷⁶, προασπιστή της Μεγάλης 'Ιδέας. Βασικός συντάκτης του *Νεολόγου*, όπως γνωρίζουμε, ήταν ό Ι. Α. Βρετός, ένας από τούς πρωτεργάτες της 'Εταιρίας. Είναι γνωστό τό έπεισόδιο της επίθεσης αντιφρονούντων έναντίον του *Νεολόγου*, γιατί πήρε θέση κατά του πατριάρχη 'Ιωακείμ Γ'. Στη διάρκεια τών έπεισοδίων όργανήμένα άτομα, φωνάζοντας τό σύνθημα «Ζήτω ό πατριάρχης, κάτω ό *Νεολόγος*», έκαψαν φύλλα της εφημερίδας και τραυμάτισαν τόν διευθυντή Καρύδη⁷⁷. Δέν θά πρέπει επίσης νά περάσει άπαρατήρητο τό γεγονός πώς ό Ι. Α. Βρετός συμμετέχει στην εκκαθαριστική επιτροπή του 1883 και πώς κατά πάσα πιθανότητα είναι ένας άπ' αυτούς πού ύποκίνησαν την ιδέα του έλέγχου και της ανασύστασης της 'Εταιρίας. 'Ισως λοιπόν και ή αναζήτηση ύπευθύνων νά μήν είναι άμοιρη πολιτικών ή προσωπικών κινήτρων, χωρίς νά αποκλείεται και ή ύπαρξη άνέντιμων ατόμων πού καταχράστηκαν την πριουσία της 'Εταιρίας.

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

75. Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου*, σ. 43 κέ.

76. 'Ο Μ. Γεδεών αναφέρει ότι οι του *Νεολόγου* ήταν πρόμαχοι της Μεγάλης 'Ιδέας και ύπήρχε ειδικό καφενείο λεγόμενο 'Αμέρικα όπου συγκεντρώνονταν οι υπερασπιστές της Μεγάλης 'Ιδέας· βλ. Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου*, σ. 40.

77. Τό έπεισόδιο έγινε στις 25 Φεβρ. του 1882· βλ. Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου*, σ. 67.